

روش تحقیق

دکتر علی غضنفری

فهرست

- مقدمه ... ۵
- نوشتار ... ۷
- ۱- حفظ و بقاء ... ۷
- ۲- دفع اضطراب ... ۷
- ۳- یاری مستمر ... ۸
- ۴- زکاة ... ۸
- زمینه‌های لازم برای نگارش ... ۹
- اخلاق نگارش ... ۱۰
- پروژه تحقیقاتی ... ۱۱
- عوامل دخیل در اجرای پروژه‌های تحقیقاتی ... ۱۲
- مندرجات رساله علمی ... ۱۵
- ۱- عنوان ... ۱۵
- ۲- بسمله ... ۱۶
- ۳- شکر ... ۱۶
- ۴- اهداء ... ۱۶
- ۵- فهرست ... ۱۷
- ۶- چکیده ... ۱۷
- ۷- کلیات طرح تحقیق ... ۱۸
- ۸- متن ... ۲۲
- ۹- نتیجه ... ۲۲
- ۱۰- فهرست ... ۲۳
- ۱۱- منابع و مأخذ ... ۲۳
- موضوع ... ۲۴
- طرح موضوع ... ۲۸
- انواع تحقیق ... ۲۸
- تحقیق بنیادی ... ۲۹
- کاربردی ... ۲۹
- شیوهای تحقیق ... ۳۰

- ۱- تحقیق تاریخی ... ۳۰
- ۲- تحقیق توصیفی ... ۳۰
- ۳- تحقیق تجربی ... ۳۲
- ۴- تحقیق زمینه‌یاب ... ۳۲
- ۵- تحقیق همبستگی ... ۳۲
- ۶- تحقیق علی ... ۳۳
- ۷- تحقیق ارزشیابی ... ۳۳
- ضوابط تحقیق خوب ... ۶۴
- ۱- نظام یافتگی و انسجام تحقیق ... ۳۳
- ۲- جامع و مانع بودن ... ۳۳
- ۳- ذکر پیشینه تحقیق ... ۳۳
- ۴- بیان حقائق ... ۳۴
- ۵- مستدل و برهانی ... ۳۴
- ۶- نظم و چینش ... ۳۴
- ۷- نگارش صحیح ... ۳۴
- ۸- ارائه پیشنهاد ... ۳۵
- آفات تحقیق ... ۳۵
- ۱- تعصب ... ۳۵
- ۲- محیط بسته ... ۳۶
- ۳- اطلاعات عمومی محدود ... ۳۶
- ۴- بودجه ناکافی ... ۳۶
- ۵- استفاده از منابع تحقیق نابجا ... ۳۷
- ۶- شیوه تحقیق نادرست ... ۳۷
- سئوال تحقیق ... ۳۸
- فرضیه ... ۴۱
- ۱- تعریف اسمی ... ۴۴
- ۲- تعریف تحلیلی ... ۴۴
- ۳- تعریف تجزیه‌ای ... ۴۶
- ۴- تعریف مشترک ... ۴۷
- بحث لغوی ... ۴۷

مفهوم ...	۴۸
متغیر ...	۴۸
نکته مهم: ...	۵۰
چند تقسیم دیگر ...	۵۱
نظریه ...	۵۲
فرضیه تا اصل ...	۵۶
جمع‌آوری اطلاعات ...	۵۷
۱- کتابخانه‌ای ...	۵۷
۲- میدانی ...	۶۰
پردازش اطلاعات ...	۶۶
تهیه مقاله علمی ...	۷۲
دفاع ...	۷۲
جلسه دفاعیه ...	۷۳
هیئت داوران ...	۷۴
معیار اعطاء نمره ...	۷۵
منابع و مأخذ ...	۷۷

مقدمه

بشر از آن روز که پا به عرصه حیات گذاشت، خود را در مقابل مجهولات بی‌شماری دید، فکر و توان تجزیه و تحلیل که برترین نعمت خداوند به او شمرده می‌شد و ما به‌الامتیاز او از سایر مخلوقان بود، او را وامی‌داشت که در برابر مجهولاتش به کاوش بپردازد. اما اختراعات و اکتشافات او در این عرصه با توجه به گستره عظیم هستی، هر قدر بیشتر می‌شد و مجهولات اولیه او به هرمیزان که به معلومات تبدیل می‌گشت، شاخه‌های بسیاری از مجهولات دیگر که قبلاً نسبت به آنها در جهل مرکب بود، خود را آشکار می‌ساخت.

اینک برای بشر قابل تردید نیست که هیچگاه همه معلومات برای وی کشف نخواهد گشت و علم هرگز به نهایت خود نخواهد رسید، بنابراین هر چند پرده‌های جهل، هرآن با سرعتی بیشتر از نور، کنار زده شوند و علم و دانش قله‌های مرتفع را فتح نماید اما همواره مجهولات او بیش از معلوماتش خواهد بود.

البته عشق به دانستن و آرزوی رفع حوائج و نیازهای بشر کهپایه‌پای پیشرفت او افزایش می‌یابد، موجب می‌شود که یأس از کشف همه حقایق، هرگز باعث قطع کاوش و تحقیق نشود و لذا آدمی همواره در پی کشف و اختراع جدید است و هر لحظه بر تحقیقات خود می‌افزاید.

بی‌تردید عامل ترویج علم و دانش، پژوهش و تحقیق و ارائه نتایج حاصله آن به اندیشمندان دیگر است. طبعاً انتشار اندیشه‌ها، موجب تلؤلؤ اندیشه‌های مترقی و مترقی‌تر شده و بر بالندگی علم و دانش می‌افزاید.

از این‌رو تنها اندیشیدن کافی نیست، بلکه باید حاصل این اندیشه‌ها در اختیار جامعه قرار گیرد و به نسل‌های بعد منتقل گردد، که چه‌بسا اندیشه‌ای در اکنون زمان، قابل هضم سایر اندیشمندان نباشد، اما در پی سالها و قرن‌ها به عنوان تفکری مدرن تلقی شود. معلوم است که هر محقق، به فراخور کار و شناختی که از مخاطبین دارد، حاصل تلاش خود را با سلیقه‌ای شخصی ارائه می‌دهد و بر همین اساس یک روش انحصاری برای همه تحقیقها وجود ندارد.

اما اندیشمندان برای یکسان‌سازی امر تحقیق، راه‌های تحقیق را با نام «روش تحقیق» ارائه داده‌اند.

روش تحقیق، نقشه‌ای است هدفمند که حاصل کار محقق را برای رفع مجهولات و کشف قوانین طبیعت و تعالی بشر نمایش می‌دهد، پس در واقع می‌توان از روش تحقیق به عنوان چارچوبه اصلی تحقیق یاد کرد که تحقیق در محدوده آن شکل می‌گیرد و از دایره آن خارج

نمی‌گردد.

مجموعه‌ای که شما اینک ملاحظه می‌کنید، حاصل سالها تحقیق در برخی رشته‌های علوم انسانی و روشی منسجم در امر تحقیق می‌باشد، امید که مورد قبول خداوند متعال قرار گرفته و محققان را کارائی مضاعف بخشد.

ضمناً بر خود لازم می‌بینم که از جناب آقای دکتر کامیار صداقت که در پردازش اطلاعات این مباحث، و نیز جناب آقای احمد رضوانی که در ترجمه متون، زحمات بی‌شائبه‌ای را متحمل شده‌اند، تشکر نمایم.

علی غضنفری

نوشتار^۱

دین مقدس اسلام به نوشتار اهمیتی ویژه می‌دهد. قرآن کریم قلم و آنچه را که می‌نویسد، می‌ستاید و خداوند به همان سوگند یاد می‌کند و کلام خویش را به آن تأکید می‌نماید.

ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ^۲

در اخبار و احادیث هم فضیلتی غیرقابل توصیف برای قلم ذکر شده است، از جمله اینکه امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: خداوند اولین چیزی را که خلق کرده است، قلم است.

أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ، فَقَالَ لَهُ أَكْتُبْ فَكُتِبَ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ^۳

اولین چیزی که خداوند آنرا آفرید قلم بود. خداوند به او فرمود: بنویس و او هر چه شده و تا قیامت خواهد شد، نوشت.

از سوی دیگر، نفس نوشتن نیز از ارزشهایی است که دین بر آن پای فشرده است و دلایل عمده تأکیدش را نیز بیان کرده است تا ایجاد انگیزه نماید و رغبت به نوشتن افزایش یابد.

از جمله علل تأکید اخبار و احادیث بر نوشتن، عبارتند از:

۱- حفظ و بقاء

کتابت موجب حفظ علم می‌گردد. علمی که در سینه‌ها نهان است با خروج روح از آن سینه‌ها محو می‌شود، این علم را باید به وسیله کتابت حفظ کرد.

پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌به اصحابش فرمودند: علم را به زنجیر درآورید. عرض کردند چگونه؟

حضرت فرمودند: به وسیله کتابت

قَيِّدُوا الْعِلْمَ: قِيلَ وَمَا تَقْيِيدهُ؟ قَالَ: كِتَابَتُهُ^۴

۲- دفع اضطراب

انسانی که علوم را در سینه خود مخفی کرده است، چه بسا همواره نگران از بین رفتن آن است. اما اگر علم خویش را بر کاغذها ضبط نماید، به خاطر وجود یک پرورنده پشتیبان

^۱ - writing

^۲ - سوره قلم، آیه ۱.

^۳ - بحارالانوار، محمد باقر مجلسی، متوفی ۱۱۱۰ق، ط مؤسسه الوفاء بیروت لبنان، ۱۴۰۴، ج ۵۴، ص ۳۶۶.

^۴ - بحارالانوار، ج ۲، ص ۱۵۱.

آرامش می‌یابد و نگرانی او رفع می‌گردد. بر همین اساس است که امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: قلب آدمی بر نوشته‌اش اتکاء دارد.
الْقَلْبُ يَتَكَلُّ عَلَى الْكِتَابَةِ^۱

۳- یاری مستمر

حافظه آدمی آن‌چنان قوی نیست که هر لحظه به معلوماتی محتاج شد سریعاً حاضر گردند. چه بسا برخی مؤنه‌ها باید شکل گیرد تا محفوظات چندین ساله انسان رو شود. ولی آنچه که مکتوب شود، گاه نیاز، فوراً به یاری انسان برمی‌خیزد و حافظه را در یادآوری گذشته کمک می‌کند.

امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید:

اِحْتَفِظُوا بِكِتَابِكُمْ فَانْتُمْ سَوْفَ تَحْتَاجُونَ إِلَيْهَا.^۲

نوشته‌هایتان را حفظ کنید که شما به زودی به آنها محتاج می‌شوید.

۴- زکاء

زکات، اضافی دست رنج است که باید در اموری خاص مصرف شود و صرف آن مایه حفظ بقیه دست رنج و استفاده صحیح از آن می‌باشد که همین را اصطلاحاً «برکت» گویند. علم نیز حاصل زحمت انسان است و آن هم هر چند ثروتی معنوی بوده و قابل قیاس با مال نیست، ولی باید زکاتش ادا گردد.

زکات علم، نشر علم به انحاء مختلف و از جمله کتابت است.

امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید:

عَلَى كُلِّ جُزْءٍ مِنْ أَجْزَائِكَ زَكَاةٌ وَاجِبَةٌ لِلَّهِ عَزَّوَجَلَّ... وَ زَكَاةُ الْيَدِ الْبَدَلُ وَالْعَطَاءُ وَالسَّخَاءُ بِمَا أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْكَ بِهِ وَ تَحْرِيقُهَا بِكِتَابَةِ الْعِلْمِ.^۳

هر چیز زکاتی دارد که پرداخت آن نزد خداوند متعال واجب است. زکات دست بذل کردن و عطا نمودن و سخی بودن به آنچه خداوند عطا فرموده و نیز حرکت دادن آن به نوشتن معارف است.

به هر حال علم و دانش به وسیله کتابت می‌ماند و به نسلهای آتی منتقل می‌شود و مایه‌هائی قوی برای آیندگان بشمار می‌رود.

^۱ - اصول کافی، ثقه الاسلام کلینی، متوفی ۳۳۹ق. ط دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۵.

^۲ - اصول کافی، ج ۱، ص ۵۲.

^۳ - مستدرک الوسائل، محدث نوری، متوفی ۱۳۳۰هـ، مؤسسه آل‌البیت، قم، ۱۴۰۸هـ ج ۷، ص ۴۵.

علاوه بر آنچه گفته شد، نوشتار راهی برای کسب معیشت مشروع می‌باشد و موجب اعتبار علمی و شهرت اجتماعی نویسنده می‌گردد، و البته این دو اگر در طول چهار عنوان اولیه قرار گیرند و به قصد رضای حق تعالی صورت پذیرند، منافاتی با اخلاص ندارند ناگفته نماند که اهمیت نوشتار، برای هیچ صاحب خردی قابل انکار نیست، بگذریم از کسانی که بعد از ارتحال پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌به‌بهبهانه‌ای واهی و بیان احادیثی مجهول، یکصد سال مانع کتابت معارف شدند و به این وسیله کریه‌ترین و سنگین‌ترین ضربه را به پیکره علوم مترقی اسلامی نواختند.^۱

زمینه‌های لازم برای نگارش

کار نگارش همانند هر فن دیگری، صرفاً با دانستن قوانین تئوری، عملی نمی‌شود. اولین حرف در نگارش بعد از شناختن قوانین نگارش، این است که قلم را به کاغذ نزدیک کنید و از هرجا که دوست دارید کار را شروع کنید، از توصیف فصول سال گرفته تا طرح آرزوها و امیال انسانها و داستان گذشته زندگی و حوادث و اتفاقات آن تا هرچیز دیگر. طبعاً می‌بایست از موضوعی شروع کنید که بیشتر به آن علاقمند هستید و از قبل با آن آشنائی اجمالی دارید.

گام دیگر این است که ضمن مشورت علمی با کسانی که در این مسیر هستند و راهی را طی کرده‌اند، نوشته خود را به آنان نشان دهید تا مورد نقد قرار گیرد و حتی ملتسمانه از آنها درخواست کنید تا نوشته شما را مورد نقد قرار دهند.

انتقادهای را باید دقیقاً مورد بررسی قرار داد، چه‌بسا برخی از این نقادیها، حسادت‌هایی باشد که قابل اعمال نیستند، برخی نیز ذائقه‌های مختلف افراد هستند و البته اگر بیشتر نقدها، ذائقه‌ای خاص را ترجیح می‌دهند باید به آن توجه نمود، برخی نیز اشکالات و ایراداتی هستند که حتماً باید مرتفع شوند.

مایه اولیه نوشتن، دانستن است، دانستن نیز از طریق یکی از حواس پنجگانه و یا تعقل و تدبیر پیش می‌آید، پس باید حواس را بکار گرفت، بیشتر دید، بیشتر شنید و... سپس آنها را مورد ارزیابی قرار داد، صحت و سقم آنها را معین نمود.

بعد از دانستن و تدبیرهای ممتد و پیوسته، باید از آموخته‌ها بهره برد و سوژه‌ها و طرحها را برای نوشتن ابداع نمود. این طرحها می‌تواند در آغاز بسیار ابتدائی به نظر رسند، اما با

---

^۱ - ر. ک: بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۴۷۳.

ممارست به طرحهای خلاقانه، علمی و با کیفیت عالی مبدل خواهند شد. لازم به ذکر است که نگارش مقالات و رساله‌های علمی، علاوه بر روشهای عمومی، دارای شیوه‌ای خاص نیز می‌باشند که این شیوه توسط همان مراکز علمی منتشر می‌شود و البته رعایت آن لازم بوده و معیار پذیرفته شدن تحقیق در آن مؤسسه خواهد بود.

اخلاق نگارش

رعایت محسنات اخلاقی خاص نگارش، برای هر نویسنده‌ای امری لازم و حیاتی است و عامل سنجش میزان تقوای او شمرده می‌شود. بخشی از این محسنات، مربوط به سلسله علمی می‌گردد که نویسنده از اندیشمندان گذشته و آثار آنان فراگرفته است. برخی از این محسنات عبارتند از:

- ۱- ذکر نام مؤلف و اثر وی
  - ۲- تحریف نمودن محتوای کلام دیگران
  - ۳- تغییر ندادن الفاظ در صورت نقل قول مستقیم از آنان
  - ۴- ترجمه مورد قبول عموم از واژه‌های چند پهلو
  - ۵- ذبح نمودن محتوای مقاله افراد به بهانه اقتباس و تلخیص
  - ۶- نقد منصفانه در صورت نیاز
  - ۷- هتک نکردن حرمت افراد به بهانه نقادی
  - ۸- پرهیز از ذکر الفاظ کنایه‌آمیز
- همچنین، رعایت محسنات اخلاقی مربوط به نوشته و نیز آنچه که مرتبط با خود نویسنده است، امری حیاتی شمرده می‌شود. چه اینکه نوشته اثری ماندگار از نویسنده محسوب می‌شود و در طول اعصار نشان دهنده شخصیت واقعی او برای همه مخاطبان می‌باشد.

پروژه تحقیقاتی^۱

تحقیقات علمی به دو شیوه کلی، فردی و گروهی قابل اجراست. در تحقیقات گروهی، جمعی پیرامون موضوع واحدی که نتیجه‌ای واحد خواهد داشت، تحقیق می‌کنند.

شیوه کار این گروه، به وسیله خودشان تنظیم می‌شود و غالباً، شخصی را به عنوان رئیس گروه برمی‌گزینند، کار او هماهنگی بین اعضای گروه و تعیین کار هر عضو در هر مقطع تحقیقی است.

شیوه کار اعضاء گروه بستگی به توافق گروه دارد. آنها می‌توانند همگی روی یک بند از موضوع کار کنند و سپس کارهای خود را با هم مقایسه نمایند و بهترین و جامع‌ترین آنها را برگزینند.

نیز می‌توان موضوعات را طبقه‌بندی کرده و هرکس روی موضوعی خاص کار نماید همچنین چه بسا منابع را تقسیم کنند و هر عضو منبع یا منابعی خاص را برگزینند.

گروه می‌بایست هرچند وقت و با فاصله زمانی معین، جلسه برگزار کنند. دستور جلسه، پی‌گیری مصوبات گذشته و بررسی کارهای انجام گرفته جدید خواهد بود.

در نوشتن پایان‌نامه‌های دانشجویی جز در برخی رشته‌ها (نظیر علوم پزشکی و مهندسی)، از این نوع کار استقبال نمی‌شود. هرچند آثار این شکل تحقیق در صورتی که مبتنی بر جنبه‌های تفکر قیاسی محکمی باشد، بسیار زیاد است.

شکل دوم تحقیق، تحقیق فردی است. در این نوع تحقیق، شخص راساً و یا با راهنمایی محققى برجسته‌تر، در موضوعی خاص به مطالعه می‌پردازد و نتیجه‌ای از آن اخذ می‌کند.

این نوع تحقیق که اکنون شیوه تحقیقات علمی در غالب مراکز آموزش عالی و نگارش پایان‌نامه مقاطع مختلف تحصیلات عالی است، بسیار رواج دارد.

ناگفته نماند که اگر در تحقیق گروهی کوچکترین ضعفی در هر کدام از متغیرهای شکل دهنده آن وجود داشته باشد، تحقیق فردی از آن بهتر خواهد بود و نتیجه‌ای قوی‌تر خواهد داشت.

نوشتن رساله یا ارائه طرح‌های عملی یا نظری در دانشگاهها و حوزه‌های علمیه و نیز مراکز تحقیقاتی پژوهشی کشور، عملی مرسوم است و سند دانش و قدرت علمی دانش‌پژوه و بلکه

---

^۱research project

مؤسسه‌ای که وی در آن تحصیل کرده و یا به فعالیت علمی پرداخته است، می‌باشد و در واقع آخرین امتحان کتبی و شفاهی دانش‌پژوه محسوب می‌شود. هدف چنین تحقیقاتی افزایش اعتماد به نفس دانشجو، تشویق او به ادامه ابداعات و اختراعات، و ادامه فعالیت در همان زمینه، آشنائی دانش‌پژوه به آخرین پیشرفتهای علمی در کشور و جهان، رفع نواقص فرهنگی، اجتماعی و صنعتی کشور، تدوین کتب و ایجاد زمینه برای تحقیقات جدید می‌باشد. پس در واقع پایان‌نامه، ماحصل کار دانشجو و عصاره فعالیت او در دوران تحصیل بوده و ساده‌ترین روش ارزیابی کار دانشجو و مایه علمی اوست.

عوامل دخیل در اجرای پروژه‌های تحقیقاتی

برای اجرای هر پروژه تحقیقاتی در سطح مؤسسه‌های آموزش عالی، عوامل ذیل دخیلند:

۱- مؤسسه آموزش عالی^۱

مؤسسه‌های آموزش عالی بر اساس اهدافی معین ایجاد شده‌اند. در این راستا، افزایش سطح فرهنگ عمومی و تخصصی جامعه، تربیت‌بخشی از ممتازین جامعه، ایجاد زمینه برای فعالیت‌های علمی و تحقیقی آنان و نیز انتقال اطلاعات عمومی به سطح جامعه به وسیله آنان از اهداف مهم مراکز آموزش عالی می‌باشد به طوری که هر مؤسسه‌ای به فراخور همان هدف در پی نیل به مراحل کاملتر و ابداع و خلاقیت بیشتر در زمینه‌های مورد نظر می‌باشد.

پس یکی از فعالیت‌های آموزشی مراکز آموزش عالی در کنار سایر واحدهای درسی، واحدهای مختص به پروژه‌های تحقیقاتی است که دانشجویان غالب رشته‌های تحقیقی آموزش عالی مؤظف به اجرای آن می‌باشند.

۲- شورای آموزشی و پژوهشی مؤسسه^۲

هر مؤسسه‌ای مطابق چارت تشکیلاتی خود، از سوی شورای آموزشی یا شورای پژوهشی و یا ترکیبی از هر دو، ضوابطی به عنوان آئین‌نامه اجرائی پایان‌نامه‌ها تدوین می‌نماید. این آئین‌نامه‌ها، دانشجو را قدم به قدم یاری می‌رساند تا مراحل تدوین و دفاع رساله را به شکل مطلوب طی کند.

---

^۱ Higher Education Institute

^۲

۳- دانشجو^۱

محقق به کسی اطلاق می‌شود که در پی کشف حقیقتی است. شرط ارائه یک تحقیق صحیح و همه‌جانبه، این است که محقق:

- ۱- خوش ذوق و کنجکاو باشد.
- ۲- از معلومات خوبی برخوردار باشد.
- ۳- پرکار و پرتلاش و خستگی‌ناپذیر باشد.
- ۴- دقیق بوده و سطحی به داده‌ها ننگرد.
- ۵- انگیزه پیشرفت و رسیدن به سطوح بالاتر را دارا باشد.
- ۶- روحیه‌ای انتقادپذیر داشته باشد.
- ۷- منصف بوده و حقوق مؤلفان و محققان را ضایع نکند و چیزی که فرآورده ذهن او نیست، به نام خود مطرح ننماید.
- ۸- معلوماتش و نیز دانستنی‌های جدیدش، موجب غرور علمی او نشود.

۴- استاد راهنما^۲

شخصیتی علمی و استاد ارشدی از بین اساتید مؤسسات عالی علمی (بر پایه تعریف آئین‌نامه پژوهشی وزارت علوم) است که وقت خاصی را صرف هدایت فکری محققان می‌نماید. مدرک و رشته تحصیلی استاد راهنما می‌بایست مورد قبول مؤسسه تحصیل دانشجو باشد. بدیهی است که مدرک او نباید از استادیار کمتر بوده باشد مگر در شرایط خاص که مؤسسه مربی را نیز بپذیرد.

استاد راهنما مسئول اصلی راهنمایی دانشجو در تمام مراحل تنظیم پایان‌نامه بوده و در جلسه دفاعیه، یکی از ارکان اصلی محسوب می‌شود.

به دانش‌پژوهان توصیه می‌شود که استاد راهنمایی را برگزینند که:

- ۱- دسترسی به او آسان بوده و اخذ راهنمایی از وی بدون رودربایستی به راحتی ممکن باشد.
- ۲- وقت او در طول هفته به تدریس پر نشده باشد.
- ۳- راهنمایی به صورت تشکیل جلسه در محیطی آرام و در پی تمرکز فکری، صورت پذیرد.
- ۴- سخت‌گیر بوده و دقت کافی در دیدن فیش‌ها و شیوه چینش آنها داشته باشد.

---

^۱- university student

^۲- supervisor

۵ - به موضوع علاقمند و نسبت به آن، سیطره کافی داشته باشد مثلاً قبلاً در آن زمینه فعالیتی علمی ارائه یا همان موضوع گرایش تحصیلی او بوده باشد.

۵- استاد مشاور^۱

در تحقیقاتی که به چند تخصص نیاز دارند، و یا در تحقیقات سطوح برتر، استاد و یا اساتید مشاور، بعد از استاد راهنما، کار راهنمایی را عهده‌دار می‌شوند. استاد مشاور نیز شخصی علمی از بین اساتید و یا سایر محققان و اندیشمندان است که در خصوص موضوع پایان‌نامه، دارای فکر و اندیشه و یا تحصیلات عالی باشد. استاد مشاور به پیشنهاد راهنما و تأیید مؤسسه علمی انتخاب می‌گردد و وظیفه او ارائه شیوه‌های علمی و اجرائی دستورات استاد راهنما است.

۶- ناظر و داور^۲

مؤسسه آموزشی، تحقیق دانش‌پژوه را بعد از تکمیل و اعلام رأی مثبت استاد راهنما مبنی بر آمادگی برای دفاع، به یک یا چند نفر از اساتید برجسته‌ای که تخصص در همان موضوع داشته باشند عرضه می‌کند تا آنان ضمن حضور و نظارت در جلسه دفاعیه، رأی خویش را نیز ارائه دهند. هیئت داوران که مرکب از ناظر و استاد راهنما می‌باشند، در جلسه دفاع حاضر و در مورد موضوع پروژه با محقق به بحث می‌نشینند. غالباً داوران اشکالات رساله را مطرح می‌کنند و رساله را نقد می‌نمایند و دانشجو به دفاع از فعالیت و نتیجه کار خود می‌پردازد، و در صورتی که نقد وارد باشد و اساتید راهنما و مشاور (که با ارائه مجوز دفاع به دانشجو آنرا تأیید نموده‌اند) بپذیرند، ممکن است دفاعیه به زمان اصلاح تحقیق موکول گردد و یا داوری مشروط به اصلاحات لازمه گردد. طبیعی است که بایستی اساتید راهنما، مشاور و داور به خاطر اینکه قضاوت در مورد رساله را عهده دار می‌باشند، از عدالت کافی برخوردار بوده و هیچ پیش‌فهمی را در بیان حکم خود مؤثر قرار ندهند و جز رساله و تسلط محقق در جلسه دفاعیه، چیزی را معیار قضاوت خود نبینند.

---

^۱ - advisor

^۲ - observer and examiner

۷- تحقیق^۱

تحقیق فرایندی است که از طرح سؤال درباره موضوعی معین و تدوین متغیرهای خاص برای رسیدن به پاسخ آن سؤال آغاز شده (مرحله قیاس)، و با انجام استدلال به پاسخ منطقی می‌رسد.

هدف تحقیق، فهم یا تفهیم پاسخ سؤال می‌باشد هر چند پاسخ سؤال، عدم پاسخ باشد. در این مجموعه به حول و عنایت الهی، مراحل تحقیق را به تفصیل شرح خواهیم داد و گام به گام تا اتمام تحقیق پیش خواهیم رفت.

مندرجات رساله علمی^۲

مندرجات یک تحقیق، از آغاز تا پایان عبارتند از: عنوان، بسمله، اهداء، شکر، فهرست، چکیده، کلیات، متن، نتیجه، پیشنهادات، منابع و مآخذ.

۱- عنوان^۳

در اولین صفحه رساله، می‌بایست آرم مؤسسه تحصیل، نام مؤسسه، عنوان رساله، مقطع تحصیلی، استاد راهنما، استاد یا اساتید مشاور و مرتبه علمی آنان و نیز سال تحقیق آورده شود. البته بهتر است از ذکر عنوان خودداری شود و تنها معنون ذکر شود. در صورتی که استاد راهنما یا مشاورین مربی محسوب می‌شوند مدرک و رشته تحصیلی آنها ذیل نامشان آورده شود.

نیز بهتر است برای حفظ زیبایی شکلی، هر مؤسسه‌ای تصویری از صفحه اول رساله را تنظیم و در اختیار دانش‌پژوهان قرار دهد. عین همین صفحه می‌بایست بر جلد رساله مکتوب گردد.

---

^۱ - research

^۲ - thesis contenes

^۳ - title

۲- بسمله^۱

آغاز هر چیزی بدون نام و یاد خداوند، به نتیجه‌ای که موجب خیر و سعادت باشد، نمی‌رسد.

پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌دراین‌باره می‌فرماید:

كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُدْرِكُ بِسْمِ اللَّهِ فَهُوَ أَبْتَرُ^۲

هر امری مهم که با بسمله آغاز نگردد، ناتمام خواهد بود.

محقق، تحقیق خود را چون هر عمل دیگر با قصد تقرب به خداوند و برای تعالی و ترقی علمی جامعه خود آغاز نموده است و بر این اساس می‌بایست نام و یاد خدا را در مطلع تحقیق خود ذکر کند و لذا اختصاص یک صفحه به این مهم ضروری می‌باشد.

۳- شکر^۳

صفحه سوم رساله، صفحه شکر است و غرض از آن تشکر از کسانی است که محقق را در انجام رساله یاری رسانده‌اند.

اساتید راهنما، مشاور و دیگر اساتید، محققان، دانش پژوهان، مراکز علمی، کتابخانه‌ها، ساکنان مناطق خاص و... در تحقیقات میدانی، از جمله کسانی هستند که محقق از آنان تشکر می‌کند. تشکر می‌باید متین و سنگین مطرح شود. هرگز نباید مبالغه مشروع جای خود را به گزاف‌گوئی دهد و نیز نباید از شأن رساله علمی خارج گردد.

۴- اهداء^۴

معمولاً محققان علوم انسانی، حاصل تحقیقات خود را به شکل مقاله، رساله و کتاب به فرد یا افراد خاصی که از جهتی بیشتر مورد توجه محقق بوده‌اند، اهداء می‌کنند.

این افراد می‌توانند چهره‌هائی معنوی که محقق آنان را به عنوان اسوه و الگوی زندگی شناخته و یا عامل حرکت متعالی خود می‌داند، باشند. اختصاص یک صفحه به این امر توصیه می‌شود.

---

^۱ - In the Name of Allah

^۲ - وسایل الشیعه، حر عاملی، متوفی ۱۱۰۴، مؤسسه آل‌البیت قم، ۱۴۰۹ هـ ج ۷، ص ۱۷۰.

^۳ - acknowledgement

^۴ - didication

۵ - فهرست^۱

فهرست مندرجات رساله، در آثار فارسی غالباً در آغاز و در آثار عربی غالباً در پایان تحقیق منتشر می‌شود.

آنچه لازم است در فهرست طرح شود، عناوین تیتروهای بحث شده در رساله است و اکتفا کردن به ذکر فصل‌ها و بخش‌ها کافی نیست.

پس لازم است ضمن تفکیک فصل‌ها و بخش‌ها از عنوان موضوع، عناوین اصلی با قلم درشت‌تر و سیاه‌تر ذکر شده و عناوین فرعی با قلم کوچک و نازک‌تر آورده شود و با ایجاد برآمدگی و فرورفتگی نسبت به حاشیه، سرعت دید مطالعه‌کننده را نسبت به موضوع مورد نظر خود فزونی بخشد.

اگر پایان‌نامه مشتمل برعکس، نمودار، نقشه و مثل آن است، لازم است فهرست آنها بعد از فهرست مطالب آورده شود.

چون احتمال دارد محقق بخواهد، بعداً رساله را به صورت کتاب منتشر کند، برای اینکه حروف چینی و صفحه‌آرایی تحقیق به هم نخورد، بهتر است فهرست از صفحه ۵ شروع شود، در این صورت صفحه اول نام کتاب، صفحه دوم سفید، صفحه سوم بسمله و صفحه چهارم شناسنامه و فهرست‌نویسی پیش از انتشار (فیپا) چاپ خواهد شد و سایر صفحات کتاب و شماره‌های آن تغییر نخواهد کرد.

۶ - چکیده^۲

چکیده، خلاصه رساله و حاوی برجسته‌ترین نکات آن است که مشتمل بر تمامی موضوعات رساله و نتیجه حاصله از آن می‌باشد. این بخش را نباید کم‌بها تلقی کرد، چرا که نگاه محققان و اندیشمندان در بررسی‌های اولیه به همین بخش معطوف می‌شود، و نیز انتشار آن از سوی مؤسسات آموزشی و در سطح جهانی، به عنوان نمونه رساله‌های تألیف شده بر اهمیت آن می‌افزاید.

لازم به ذکر است که چکیده رساله در حداکثر یک تا دو صفحه تنظیم می‌شود، چکیده باید بدور از برهان، تحلیل مطالب، تصویر، جدول و نمودار باشد.

چکیده رساله‌های مراکز آموزش عالی، در بانک اطلاعاتی آنها ذخیره شده و شیوه دستیابی دانشجویان و سایر محققان را به آنها آسان‌تر می‌سازد.

---

^۱ - table of contents

^۲ - abstract

۷- کلیات طرح تحقیق^۱

عنوان رساله گویای محتوای رساله نیست چرا که بسیاری عناوین مشترک هستند و چه بسا صدها موضوع، ذیل عنوان واحد بگنجانند.

بنابراین قبل از شروع به کار تحقیق، می‌بایست ساختار تحقیق را بصورت مقدمه‌ای کلی مطابق آنچه که در طرح موضوع آمده است، برنامه‌ریزی کرد. این کار قبل از انجام مطالعات اکتشافی دقیق امکان‌پذیر نمی‌باشد. با مطالعات اکتشافی است که درمی‌یابیم:

- سؤال اصلی تحقیق چه خواهد بود.

- فرضیه اصلی و فرضیه رقیب چه می‌باشد. (اصولاً بدون مطالعات اولیه، درک فرضیه اصلی و رقیب امکان‌پذیر نمی‌باشد).

بنابراین با این مطالعات درک صحیحی پیرامون موضوع تحقیق بدست می‌آوریم و از کارهای انجام گرفته و حوزه‌هایی که نیازمند تحقیق هستند، آشنا می‌شویم.

مراد از کلیات، مقدمه‌ای کلی است که محقق ضمن تعریف موضوع تحقیق و بیان تاریخچه و ذکر اهمیت آن و بیان شیوه کار تحقیق خود، اهداف خویش را برشمرده و سئوالاتی که وی در تحقیق در پی پاسخ به آنها بوده و نیز آنچه که او بدنبال اثبات آن است، مطرح می‌کند، او در این مقدمه تنگناهای تحقیق خود را ذکر و به عنوان صاحب‌نظری در موضوع، پیشنهاداتی نیز برای محققین آینده که در این موضوع کار می‌کنند، ارائه می‌دهد.

پس در واقع کلیات، همان مقدمه است که موضوعات آن به تفکیک مطرح می‌شوند.

در کلیات رساله، موضوعات ذیل باید بررسی شوند.

الف) بیان مسئله^۲

در ذیل عنوان بیان مسئله می‌بایست تعریف موضوع و جایگاه آن در بین علوم مربوطه معین شود.

همچنین می‌بایست به منشاء و جوانب مسئله پرداخته شود و در نهایت موضوع تحقیق بطور کامل منقح گردد تا با گرایشهای دیگر موضوع که خارج از تحقیق است، آمیخته نگردد. بنابراین بیان مسئله موجب تحدید و تمرکز فرایند تحقیق می‌شود.

---

^۱

^۲-statement

ب) اهمیت مسئله^۱

از دیگر نکاتی که در کلیات می‌بایست به آنها اشاره نمود، ذکر اهمیت مسئله است. در مورد انتخاب موضوع، خواهیم گفت که موضوعی باید انتخاب شود که جاذبه کار تحقیق را بیشتر کند و محقق را به اتمام کار تشویق نماید. بهترین موضوع، موضوعیست که بیشتر با امور روزمره مرتبط باشد و مشکلی از مشاغل جامعه رفع و یا دفع کند. طبیعی است که بیان اهمیت تحقیق، محقق را بیشتر وادار به انجام کار می‌نماید و او را به اهدافش از تحقیق نزدیکتر می‌کند. وقتی او اهمیت کار خویش را درک کند، به ادامه کار و اتمام آن امیدواری بیشتری می‌یابد.

البته اهمیت موضوع را می‌توان از دو جنبه متفاوت پی‌گیری نمود.

۱- جنبه شخصی که شخص محقق را از مجهولات نسبت به موضوع خارج می‌سازد و به او بینش جدید می‌بخشد و چه بسا در طول تحقیق به مطالبی دست یابد که برای اساتید وی نیز قابل ملاحظه و جدید تلقی شوند.

۲- جنبه عمومی که هدف دراز مدت از هر تحقیقی می‌باشد. استفاده اندیشمندان و محققان دیگر و پایه‌گذاری تحقیقات آینده بر آن تحقیق و ذکر آن تحقیق به عنوان منبع قابل استفاده محققان در همین راستا قرار می‌گیرد و چه بسا یک کار تحقیقی در زمانه خود کاری عادی تلقی شود، اما اصولی بر آن بنا نهاده شود که پس از صدها سال ارزش آن کار را عیان سازد.

ج) پیشینه و تاریخچه تحقیق^۲

مراد از پیشینه تحقیق، تمام تحقیقات گذشته است که در زمینه موضوع به طور خاص صورت پذیرفته است. پس تحقیقاتی که با موضوعی عام، موضوع مورد نظر محقق را در بر می‌گیرند، جزو پیشینه موضوع محسوب نمی‌شوند.

این تحقیقات می‌بایست بر اساس زمانی تقسیم‌بندی شوند و به ترتیب به اولین تحقیقات تا تحقیقات عصر محقق اشاره شود.

در پیشینه تحقیق لازم است کاستیها و نقائص هر تحقیق با رعایت امانت و عدالت، و به اختصار بیان شود. همچنین لازم است که شیوه‌های تحقیقی هر محقق معلوم گردد.

باید متوجه شد هر تحقیقی بر پایه‌هایی استوار است که گذشتگان آن را بنا گذارده‌اند. و

---

^۱ -

^۲ - literature

حتی تحقیقی که خلاف آراء گذشتگان را ثابت نماید، باز تحقیقات گذشته بی‌تأثیر نمی‌باشند، چرا که زنجیره‌های علوم انسانی پی در پی ایجاد شده‌اند و هیچ حلقه‌ای از این زنجیره بی‌ارتباط با گذشته نیست. حتی ادیان الهی نیز هر کدام تکمیل کننده دین گذشته بوده‌اند و هر کدام جز اسلام که اتم و اکمل ادیان و آخرین آنهاست نقائص داشته و تکمیل آن را به ادیان جدید سپرده‌اند.

لازم به ذکر است که نباید محقق در موضوعاتی که کارهای وسیعی صورت گرفته است، فهرستی بلند از کتابها و مقاله‌ها و تجربیات گذشته را در مورد موضوع تیترا نماید. بلکه اشاره به اولین نمونه‌های آنها و نیز مهم‌ترین آنها تا بدان حد که هدف محقق از ارائه پیشینه را بیان کند، کافی است.

ذکر پیشینه تحقیق موجب می‌شود که فرضیه‌های اثبات نشده گذشته که محقق با آنها مخالف نیست بصورت پیش فرض تلقی شوند و تکرار مباحث که متأسفانه یکی از آفتهای علوم انسانی است پیش نیاید.

ارائه پیشینه و بیان کاربرد آن، حکایت از مهارت محقق در امر تحقیق و همچنین احاطه او به علوم و معارف مرتبط با موضوع خود دارد. علاوه اینکه بر امانت‌داری محقق نسبت به زحمات اندیشمندان گذشته افزوده و مانع ادعای غلوآمیز وی مبنی بر بدیع و جدید بودن تحقیق، می‌شود.

(د) اهداف^۱

هدف را می‌توان به دو بخش کلی و جزئی تقسیم کرد. هدف کلی، آرمان کلی تحقیق می‌باشد که تحقیق برای تحقق آن شکل می‌گیرد.

به عنوان مثال هدف اساسی از تحقیق در موضوعات اخلاقی، ایجاد ملکات فاضله و از بین بردن ملکات رذیله است.

بخش دیگر اهداف که هدف خاص از همان موضوع محدود می‌باشد، به دو قسم قابل تقسیم است.

قسم اول طرح سؤال یا سئوالاتی است که قبل از تحقیق، مطرح است، مثلاً چرا در این زمینه تحقیق می‌کنیم؟

قسم دوم، فرضیه یا فرضیاتی است که در پاسخ به آن سئوالات مطرح می‌شود و محقق در جهت نفی و اثبات آنها می‌باشد و اساساً رساله را برای نفی و اثبات آن فرضیه‌ها می‌نویسد. پس فرق سئوالات و فرضیات تحقیق این است که سئوال تحقیق، سئوال از تحقیق است،

---

^۱ - purposes

چرا تحقیق می‌کنیم؟ چرا این موضوع محتاج تحقیق است؟ ولی فرضیات، پاسخهای سئوالات می‌باشد، چه می‌خواهیم بدست آوریم.

ه) اصول موضوعه (پیش فرضها)^۱

مراد از پیش فرضها یا اصول موضوعه، فرضیه‌ها و یا قوانینی است که محقق در پی اثبات آنها نیست. بلکه آنها را حقائق غیرقابل انکار و بدیهی می‌شمارد و رد و اثبات آنها جایگاه دیگر و مبحث دیگری را می‌طلبد که خارج از محدوده رساله محقق است و لذا محقق بحث در آنها را به علوم مربوط به خودشان واگذار می‌کند.

طبیعی است که پیش فرضها، راستای تفکر محقق را تبیین می‌کنند و باید قابلیت اقامه برهان داشته باشند و بحث نشدن از آنها در ضمن تحقیق، تنها به جهت محدودیت امر تحقیق در موضوع معین است.

و) روش کار^۲

در ذیل این عنوان باید مطرح شود که محقق در تحقیقش، چه شیوه‌ای را اعمال کرده‌است. به عنوان مثال باید بگوید که کار او از نوع تحقیق کتابخانه‌ای، آزمایشگاهی، میدانی و یا ترکیبی از آنهاست.

در بیان روش تحقیق، نوع کار و محیطی که دانش‌پژوه در آن مشغول مطالعه بوده است آورده می‌شود.

در این رابطه، کتابخانه‌های مورد استفاده در کار کتابخانه‌ای و محدوده‌های جغرافیایی، نوع و تعداد گروهها، شیوه کار به صورت مشاهده، مصاحبه و یا پرسشنامه در کار میدانی و همچنین آزمایشگاهها و ادوات قابل استفاده در کار آزمایشگاهی، می‌باید مطرح گردند. شیوه فیش برداری از مطالب، شیوه اندازه‌گیری و نمونه‌گیری از نمونه‌ها، و روش بهره‌بری از آمار و ارقام و نیز شیوه استفاده از هرچه که در تحقیقات خاص مورد ارزیابی قرار می‌گیرد، باید در روش تحقیق بیان گردد.

ز) تنگناهای تحقیق^۳

در ذیل این عنوان محدودیتهای کار، از حیث زمان، مکان، موضوع، منابع، وضعیت اجتماعی و فرهنگی جامعه، شرایط خاص سیاسی و اقتصادی حکومت و... و هرچه که به نظر محقق مانع سر راه او در امر تحقیق شده است، می‌تواند مطرح شود. البته این محدودیتهای می‌بایست

—^۱

—^۲

—^۳ research limitation

خارج از قدرت محقق باشد و الا بیان هر مشکلی در محدوده توان او، حکایت از ضعف وی در تحقیق و ناتوانی در بررسی کامل موضوع می‌نماید.

ح) پیشنهادات^۱

ذیل این عنوان اموری که می‌تواند راه‌گشای کار محققان در تحقیق همان موضوع یا همه موضوعات و نیز اموری که مؤسسات آموزش عالی می‌توانند برای رفع محدودیت‌های تحقیق انجام دهند پیشنهاد می‌شود.

ضمناً محقق می‌تواند گرایش‌های مورد نیاز موضوع را که در طول تحقیق خود به آنها آگاهی یافته برای بررسی‌های جدید در اختیار محققان قرار دهد.

ط) منابع^۲

محقق در طرح موضوع خود می‌بایست بخشی از منابع موضوع خود را که با آنها آشنائی دارد مطرح کند. این عمل نشان‌دهنده میزان آگاهی محقق از منابع موضوع خود است و چه بسا موجب حذف منابع تکراری و در نتیجه مانع بیان مسائل تکراری از سوی او شود.

۸- متن^۳

متن رساله، اصلی‌ترین بخش رساله محسوب می‌شود که مشتمل بر فصلها و بخشها و سایر زیرمجموعه‌های آن می‌شود. در این باره مفصل بحث خواهیم کرد.

۹- نتیجه^۴

پس از پایان متن تحقیق، می‌بایست محقق نتیجه‌ای که از تحقیق خود اخذ کرده است با توجه به سئوالهای تحقیق خود، بیان کند.

باید توجه داشت نتیجه نهائی رساله، می‌بایست فرضیه محقق را اثبات و فرضیه رقیب را رد نماید.

از نشانه‌های نتیجه خوب این است که تحمیل بر متن نشود بلکه به راحتی از متن استخراج

---

^۱ - suggestion

^۲ - references

^۳ - text

^۴ - result

گردد. به بیان دیگر می‌بایست متن قدم به قدم، مخاطب را به سوی نتیجه رهنمون سازد. ناگفته نماند که ذکر استدلال، مدرک، نمودار و... در نتیجه لازم نیست و تنها بیان مدعی کافی است.

این مدعی، پاسخ سئوالات تحقیق و اثبات فرضیه اصلی بوده و پس از بطلان و حذف فرضیه‌های رقیب و نادرست ایجاد می‌شود.

۱۰- فهرست^۱

می‌توان فهرستهای مختلفی را در آخر پایان‌نامه و قبل از منابع و مآخذ ذکر کرد از جمله:

- ۱- فهرست اماکن: مراد مکانهایی اعم از روستا، شهر، کشور و منطقه خاص است که در رساله نام آنها ولو به اشاره به کار رفته است.
- ۲- فهرست اعلام: در فهرست اعلام یا نام‌نامه، نام شخصیت‌هایی از کشورهای مختلف جامعه اعم از معاصرین و گذشتگان که اسم آنها در رساله مطرح شده است، ذکر می‌شود.
- ۳- فهرست واژه‌ها: مراد واژه‌های تخصصی و فنی ذکر شده در متن رساله که می‌بایست توضیح اجمالی در مورد آنها آورده شود.
- ۴- فهرست مطالب: این فهرست حاوی اصول مطالب هر بخش و هر فصل از رساله است که بنابه سلیقه محقق و یا حروف‌چین، با استخراج تیرهای اصلی و فرعی و فرعی‌تر، در تحقیق تنظیم می‌شود.

۱۱- منابع و مآخذ^۲

منابع و مآخذ یا کتابنامه، بخشی از رساله است که حاوی اطلاعات اختصاری از تألیفات و تحقیقاتی است که محقق از آنها استفاده می‌کند. همانطور که قبلاً متذکر شدیم بهترین شکل کتابنامه‌نویسی این است که از آغاز کار تحقیق، آدرس اختصاری تمامی کتب مورد استفاده در صفحه‌ای خاص منابع و مآخذ ضبط گردد. این کار هم در صرفه‌جوئی وقت مؤثر است و هم مانع احتیاج دوباره به منابع که گاه به سختی از برخی کتابخانه‌های دور از دسترس بدست آمده است، می‌شود. شیوه نوشتن منابع می‌بایست اختصاری و کامل باشد. شکلی از نوشتن منابع در ذیل خواهد

---

^۱ - table of contents

^۲ - references

آمد. همچنین باید تنها منبعی را بنویسد که محقق از آنها بهره برده است، به عنوان مثال اگر از بحارالانوار بیرونی استفاده کرده است، بحارالانوار ایرانی را به عنوان منبع ذکر ننماید.^۱ در مورد تحقیقات میدانی زمان دقیق و مکان مشاهدات در مصاحبه‌ها، نام و سمت افراد، محل و زمان مصاحبه درج شود.

اگر منابع مجله و یا روزنامه‌است باید نام آن و نیز شماره و سال و صفحه و ستون آن درج شود. اگر منبع مقاله یا گزارش از شخصی خاص بوده باید نام او و سایر ملزومات درج گردد.^۲

موضوع^۳

موضوع مناسب بهترین نقش را در ارائه رساله‌ای مفید و موفق بازی می‌کند و لذا باید در انتخاب آن نهایت دقت به عمل آید. همین امر یعنی اهمیت موضوع در کیفیت رساله باعث شده است غالب محققان، یافتن موضوع را برای پروژه‌های تحقیقاتی از مهمترین مشکلات تحقیقی خود در ترمهای پایانی بدانند.

هر مشکله‌ای که پیش می‌آید، می‌تواند موضوعی باشد که محقق با طرح سئوالات و راه‌حلهای خود در پی کشف حقیقت آن است، ولی در تحقیقات سیستماتیک گاهی تحقق مشکل، موجب حدوث موضوع نیست، بلکه برخی برای سهولت کار در پی موضوعاتی که گاه عام و دارای منابع بسیاری می‌باشند، هستند، البته حاصل چنین تحقیقاتی غالباً ضعیف بوده و گاهی جز تکرار مکررات چیزی نخواهد بود. چون تحقیقی به بالندگی ذهن کمک می‌کند که ذهن در انجام آن به کار افتد و محصولی بیافریند که حاصل کار وی باشد.

به بیان دیگر یک تحقیق خوب زائیده میل به تحقیق از سوی محقق می‌باشد و اگر محقق میل به تحقیق نداشته باشد و تنها شرایط اجتماعی و یا مثلاً کسب مدرک و تکمیل تحصیل گذشته، موجب آن شده باشد، تحقیق سطحی و غیرقابل استفاده خواهد گشت.

برای پرهیز از این آفت و بدور ماندن از اثرات مخرب آن، پیشنهاد ما به دانش‌پژوهان این است که از آغاز ورود به مؤسسه آموزشی و شروع تحصیل در پی یافتن موضوع مناسب باشند.

چه‌بسا با بررسی عناوین درسی و سرفصلهای قابل تدریس و نیز تحقیقات مقطعی و کلاسی

^۱ - بحار الانوار، علامه محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، الوفاء، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۰۳.

^۲ - روزنامه اطلاعات، سال ۱۳۸۱، شماره...، صفحه ۶، ستون اول، مقاله، محقق...

^۳ - problem

و همچنین بیانات اساتید، ذهن انسان با اندک تأملی شکوفا شود و استعداد خود را در موضوعی خاص بیابد.

از این گذشته، مشورت با اساتید مختلف، مرور سرفصلهای تحقیقی سنوات قبل، مطالعه عناوین رساله‌های تحقیقاتی، بازدید از نمایشگاههای کتاب و... می‌تواند محقق را در یافتن سوژه مناسب تحقیق یاری دهد. چرا که مهمترین دلیل تحیر دریافتن موضوع مناسب، کمبود اطلاعات است که باید به شیوه‌ای از جمله این راههای پیشنهادی جبران شود.

ویژگیهای موضوع مناسب

هر موضوع مناسب ویژگیهای ذیل را باید داشته باشد:

- ۱- از تکیه‌گاه نظری مناسب برخوردار باشد.
- ۲- موضوع و یا شیوه تحقیق تکراری نباشد.
- ۳- تا حد امکان محدود به گرایشی خاص باشد.
- ۴- ارتباط با مسائل روزمره داشته و مشکلی از مشکلات و شبهات موجود را حل کند.
- ۵- پژوهشگر به آن علاقه داشته باشد و یا در آن زمینه قبلاً مطالعاتی داشته باشد.
- ۶- امکانات موجود اعم از کتابخانه و میدان و سایر ابزارهای تحقیق، به او اجازه بررسی موضوع را بدهد.

۷- متغیرهای آن شفاف و معین باشد.

۸- عنوان نیز شفاف بوده و نقاط ابهام آن زدوده شود، موضوعی که نقاط ابهام دارد و دایره کاری آن مشخص نیست، دانش‌پژوه را در بین تحقیق دچار دلسردی می‌کند و دائماً به حذف محصول تحقیق خود وامی‌دارد.

۹- چکیده موضوع رساله بوده، بطوری که کلیات متن را سریعاً به ذهن مخاطب متبادر نماید.

۱۰- توسعه آن برای مقاطع بالاتر ممکن باشد.

در توضیح موارد ۷ و ۸ می‌توان گفت که مثلاً عناوینی مثل «اسلام در ایران» اولاً: بسیار مبهم است و نمی‌تواند مسأله تحقیق را روشن سازد، ثانیاً: مشخص نیست که روش نویسنده تاریخی است یا جامعه‌شناختی و یا ادبی و...، ثالثاً: حدود مطالعه را مشخص نمی‌کند آیا مراد عصر صفویه به بعد است؟ آیا دو قرن اول اسلام مد نظر است؟ و یا اینکه قرن پنجم هجری مراد بوده است؟

همچنین عنوان «بررسی ادبی سوره‌ی یوسف» نیز صحیح نیست چرا که: اولاً: واژه‌ی ادبی کاملاً مبهم است و شامل ادبی به معنای ادب فارسی نظیر استفاده از این سوره در اشعار، امثال، و داستان‌های عامیانه فارسی می‌شود و نیز بررسی نظام ربط و ارتباط در آیات این

سوره و یا اصولاً اعراب قرآن از ابتدائاً تا انتهای سوره را شامل می‌شود و...
ثانیاً: انتخاب سوره یوسف، مطالعه‌ای موردی بوده و به انتخاب محقق صورت گرفته است و
می‌توانست هر سوره‌ی دیگری به جای آن قرار گیرد.

برای اصلاح این عنوان می‌توان یکی از گرایش‌های فوق را برگزید.
فرض کنیم منظور از بررسی ادبی، بررسی نظام ربط و ارتباط در آیات این سوره بوده است.
بنابراین می‌توانیم این عنوان را به کار ببریم: «بررسی نظام ربط و ارتباط در آیات قرآن
مطالعه موردی سوره‌ی یوسف».

و نیز عنوان «دارالقرآن در ایران» هم نادرست است.
چراکه بسیار کلی بوده و حوزه اصلی تحقیق را نشان نمی‌دهد. پس باید این عنوان را اصلاح
کرد.

فرض می‌نماییم محقق در تحقیق خویش، درصدد بررسی نقش اوقاف بر شکل‌گیری و ایجاد
دارالقرآن در کشور می‌باشد. پس باید عنوان را چنین اصلاح کند:
«مطالعه نقش اوقاف بر ایجاد دارالقرآن در ایران» و یا «بررسی کارکرد اوقاف در شکل‌گیری
دارالقرآن در ایران».

این عنوان می‌رساند که منظور از «اوقاف» به منزله‌ی متغیر مستقل؛ مفهوم عام «وقف» و نه
«سازمان اوقاف» است. اگر منظور محقق سازمان اوقاف و امور خیریه باشد، حتماً می‌بایست
عنوان کامل سازمانی آن آورده شود و در تعاریف خود بدان تصریح نماید.
اما هنوز عنوان فوق کامل نشده است.

چرا که باید محدوده زمانی تحقیق را روشن سازیم و معین کنیم که در چه دورانی به
بررسی علمی فوق می‌پردازیم. فرض کنیم محقق علاقه‌مند به مطالعه در این خصوص در
دهه اول انقلاب اسلامی است. پس لازم است موضوع به این شکل اصلاح شود. «مطالعه
نقش اوقاف بر ایجاد دارالقرآن در ایران (۱۳۵۸-۱۳۶۸ش)».

در انتخاب موضوع به این نکات نیز توجه شود:

۱- دو طرف مقایسه حتماً بایستی متناسب باهم بوده باشند، نمی‌توان یک شرکت را با
وزارتخانه‌ای مورد مقایسه قرار داد؛ و مثلاً نمی‌توان تفسیر المیزان را با یک مقاله مورد
مقایسه قرار داد.

عنوان ذیل شرط شفافیت متغیرها را دارد و لذا قابل قبول است.

«بررسی مقایسه‌ای روش تفسیر قرآن در تفاسیر اطیب البیان و المیزان».

زیرا: اولاً: هرگاه واژه مقایسه در عنوان بکار برده می‌شود، حتماً دو طرف مقایسه بایستی
مشخص شوند در این عنوان دو طرف مقایسه تفسیر اطیب البیان (مرحوم آیه‌الله طیب

اصفهان) و المیزان (مرحوم علامه طباطبایی) می‌باشند. ثانیاً: هرگاه واژه مقایسه در عنوان بکار برده می‌شود، بایستی وجه مقایسه مشخص شود، وجه مقایسه در این عنوان روش تفسیر است طبعاً کسی که عنوان را مطالعه می‌کند، درمی‌یابد که روش تفسیر قرآنی دو تفسیر فوق بررسی و تحقیق شده است. ۲- در مطالعات جامعه‌شناسانه و تاریخی حتماً مکان و زمان تحقیق بایستی مشخص گردند، در صورت لزوم می‌توان در پرنانتز در زیر عنوان اصلی از عنوان فرعی استفاده نمود. مثلاً اگر محقق فوق از شهر قم باشد و بخواهد تحقیق خود را بر شهر خود متمرکز نماید، موضوع خود را چنین مطرح می‌کند: عنوان اصلی: مطالعه‌ی نقش اوقاف بر ایجاد دارالقرآن عنوان فرعی در پرنانتز: (مطالعه موردی شهر قم ۱۳۵۸-۱۳۶۸ ش).

طرح موضوع^۱

طرح تحقیق را می‌توان جهت تحقیق و استراتژی آن نامید و نیز می‌توان از آن به نقشه کار تعبیر نمود. همانند نقشه ساختمان که اساس کار معمار بوده و او را گام به گام به پایان مطلوب کار نزدیکتر می‌سازد. بدیهی است سهولت کار محقق و شایسته بودن کار او و نیز نتیجه حاصله از تحقیق وی بستگی تام به تمام و کامل بودن طرح تحقیق او دارد، و البته کوتاهی محقق در این امر موجب می‌شود شالوده کار او منظم نبوده و تحقیق مناسبی ارائه نشود و همین امر جایگاه و اهمیت طرح موضوع را واضح می‌سازد. علاوه اینکه طرح موضوع معیار اعطاء امتیاز به کار محقق هم خواهد بود. اگر محقق مطابق طرح، کار خود را به پایان رسانده باشد، باید نمره کامل به او اعطاء گردد. چرا که محقق در دایره طرح خود که به تصویب مؤسسه آموزشی رسیده است، مکلف خواهد بود. و بر همین اساس، هئیت داوران نمی‌بایست اشکالاتی، خارج از طرح را در جلسه دفاعیه مطرح نمایند و نیز نباید بواسطه وارد بودن آن اشکالات، نمره‌ای از محقق کم گردد. بنابر آنچه گفته شد، مهمترین بخش تنظیم یک پایان‌نامه طرح موضوع است. لازم به یادآوری است که در طرح موضوع می‌بایست اهداف دانش‌پژوه از انتخاب موضوع

---

^۱ - design of the proposal

سئوالات تحقیق، فرضیه، پیش‌فرضها، اصول موضوعه، منابع تحقیق و مخصوصاً فصول پیشنهادی مطرح شود.

همه این مراحل با کمکهای پی در پی استاد راهنما و مشاورین صورت می‌پذیرد و طبعاً در این مرحله که زیرکارهای یک پروژه و چارچوبه اصلی آن را تشکیل می‌دهند و خط‌مشی دانش‌پژوه را معین می‌نمایند، رابطه و هماهنگی بین دانش‌پژوه و اساتید راهنما و مشاور بایستی بسیار زیاد باشد و شاید بتوان گفت دقت در تنظیم طرح چنان اهمیت دارد که نصف ساعاتی که راهنما و مشاور در اختیار دانشجو می‌گذارند باید در این مرحله مصرف شود. لازم به ذکر است که هرچند باید تلاش نمود، طرح تحقیق کامل ارائه شود. اما گاهی حین تحقیق، اندیشه‌ای نوین مطرح می‌گردد و محقق و استاد راهنما مجبور می‌شوند طرح اولیه را تغییر دهند.

این تغییرات نباید در چارچوبه اصلی طرح خلل ایجاد کند مگر اینکه به تصویب مؤسسه آموزشی برسد چرا که اگر اهداف مؤسسه آموزشی در تغییرات جدید رعایت نشود، چه بسا موجب گردد رساله پذیرفته نشود. قابل ذکر است که تغییرات جزئی که ماهیت طرح را تغییر ندهد، لامحاله پیش می‌آید و با اعلام نظر مثبت استاد راهنما اشکالی ندارد. به هر حال ارائه طرح تحقیق ضروری می‌باشد و استراتژی معینی را پیش روی محقق قرار می‌دهد. و حتی اگر بعداً بطور کلی تغییر کند، باز مفید می‌باشد چرا که وارد شدن به کار تحقیق بدون هیچ ذهنیت از قبل طراحی شده‌ای جز به ابهام بیشتر کار منجر نمی‌شود و اگر کار هم به پایان برسد، لجام گسیخته می‌باشد.

بعد از تصویب طرح تحقیق و تأیید آن از سوی مؤسسه آموزشی و یا معاونت پژوهشی مؤسسه، تقریباً نیمی از کار انجام گرفته است. اینک دانش‌پژوه با خیال راحت از دغدغه‌های یافتن موضوع مناسب و استاد راهنما و نیز بدور از تشویش حاصل از تصویب نشدن موضوع و طرح آن و همچنین با داشتن الگوئی مناسب در امر تحقیق، کار خود را پی می‌گیرد

انواع تحقیق

تحقیق^۱ مصدر باب تفعیل و به معنای بررسی متغیرهای موجود در جهان هستی، و نیز

---

^۱ - research

روابط حاکم بر آنها برای نیل به نتیجه‌ای جدید یا اطمینان بیشتر به نتایج گذشته است. محقق در پی این بررسیها و ثبت و نقل نتایج حاصله از آنها ضمن ارائه آراء جدید راه را برای تحقیقات دیگر هموار می‌کند، تا از علوم موجود، معارف بیشتری آشکار شود. تحقیق را در آغاز می‌توان به دو تحقیق بنیادی و کاربردی تقسیم نمود.

تحقیق بنیادی^۱

تحقیق بنیادی، تحقیقی است که هدف اصلی آن افزایش علم دانش با بهره‌گیری از علوم موجود می‌باشد. پس تحقیق بنیادی از ارتباط متغیرهای موجود حاصل شده است. این تحقیق را که تحقیق پایه نیز می‌نامند، به دو گونه شکل می‌گیرد: ۱- تحقیق پایه تجربی، ۲- تحقیق پایه نظری.

کاربردی^۲

تحقیق کاربردی تحقیقی است که در پی نتیجه‌ای عملی بوده و موجب سعادت و رفاه دنیوی مردم شود، اساسا هدف از تحقیق کاربردی رفع نیاز بشر می‌باشد. تحقیقات کاربردی نیز به دو صورت محقق می‌شود.

۱- تحقیقات عملی همانند تحقیق در صنایع الکتریکی و الکترونیکی و...

۲- تحقیقات توسعه‌ای، مانند تحقیق در توسعه فعالیت، بهبود بهره‌وری و...

بنابراین حاصل تحقیق کاربردی، رفع نیاز موجود می‌باشد، نیازی که شرایط زمانی و مکانی خاص آن را خلق کرده است. در صورتی که حاصل تحقیق بنیادی کلی بوده و منحصر و محدود به شرایط آنی نیست.

البته این دو تحقیق بی‌ارتباط با هم نیستند، همانطوریکه همه علوم به انحاء مختلف به هم مربوط می‌باشند. چرا که تحقیق بنیادی در واقع ریشه تحقیق کاربردی محسوب می‌شود و تحقیق عملی برپایه فرضیه‌های بنیادی رشد می‌کند و بر اساس آن شکل می‌گیرد.

---

^۱ - Fundamental of basic or pure research

^۲ - applied research

شیوه‌های تحقیق

هر تحقیقی، چه بنیادی و یا کاربردی به دو صورت ذیل محقق می‌شود.

۱- تحقیق تاریخی^۱

مراد شیوه تحقیقی است که به مرور و بازنگری در حوادث گذشته می‌پردازد. در این شیوه، وقایع گذشته در یک زمان معین از تاریخ یا موضوعی خاص از زمانهای مختلف جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل می‌شود و با دورانهای دیگر مقایسه می‌گردد. مطالعه و تحلیل تاریخ به سادگی امکان‌پذیر نیست. محقق قبل از هرچیز باید خود را در همان فضای اجتماعی و... تاریخ گذشته فرض کند که چنین فرضی گاهی بسیار دشوار می‌شود علاوه اینکه یکی دیگر از مهمترین آفات تحلیل تاریخ، انتقادهای غیرماهرانه به آن است.

هدف تحقیق تاریخی روشن است، محقق تحقیق خود را به زمان حال سرایت می‌دهد و گذشته را الگوی مثبت یا منفی حال قلمداد می‌کند.

پژوهش‌های تاریخی را می‌توان در زمینه‌های ذیل انجام داد:

۱- بیوگرافی افراد و اشخاص خاص.

۲- تفسیر و تحلیل وقایع گذشته.

۳- بیان مصادیق وضع فعلی در گذشته.

۲- تحقیق توصیفی^۲

مراد از تحقیق توصیفی، تحقیق نظری از شرایط خاص یا موقعیتی از موضوعات عینی و خارجی و وضع موجود است. برخی تحقیقات توصیفی محض متوجه چرایی موضوع نمی‌باشند و نظیر فرهنگ‌ها و فعالیت‌های آماری محض قبل از آنکه نیازمند فرضیه باشند، به روش‌شناسی می‌پردازند.

در شیوه تحقیق توصیفی، آنچه موجود است اعم از عقاید و آراء موجود، آثار و تبعات موجود و... چه آنچه مربوط به زمان حالند یا گذشته، گردآوری می‌شوند.

در این شیوه پس از جمع‌آوری اطلاعات، روابط بین متغیرها بررسی می‌شود و چه بسا نتایج

---

^۱ - historical research

^۲ - descriptive research

تازه‌ای تحصیل شود پس در این تحقیق هرگز متغیرها تغییر نمی‌کنند. بنابراین می‌توان گفت تحقیق توصیفی، تجزیه و تحلیل روابط متغیرهای ثابت است. یادآوری این نکته لازم است که تحقیقات توصیفی محض، احتیاج به فرضیه ندارند، چرا که چیزی در معرض آزمون قرار نمی‌گیرد، بر همین اساس است که تحقیقات آماری محتاج به فرضیه نیست.

مطالعاتی که برای تدوین یک تحقیق توصیفی صورت می‌پذیرد می‌تواند به اشکال ذیل باشد:

۱- مطالعات برآوردی^۱

همانطوری که از اسم آن پیداست، مراد مطالعاتی است که از مواد متعددی از داده‌های کلی انتزاع می‌شود.

مثلاً تحقیق در علل و عوامل آشوبهای مقطعی یک جامعه، یا بررسی وضعیت سیاسی و اجتماعی آنها و یا مطالعه عوامل پیدایش خلّقی خاص و رفتاری معین.

طبعاً این برآورد نباید با آنچه که قبلاً در ذهن محقق وجود دارد خلط شود که این از آفات مهم مطالعات برآوردی است.

۲- مطالعات پی‌گیری^۲

این سیر مطالعاتی، خاص مؤسسات و حوزه‌هائی است که برای رفع نواقص احتمالی خود، کار تحقیق را برگزیده‌اند.

در این روش تحقیقی، کار مطالعه روی کسانی که از یک قانون کلی بازمانده‌اند و یا پیش افتاده‌اند، آغاز می‌شود و علل عقب افتادگی و یا پیش‌روی آنان بررسی می‌شود تا جبران گردد.

مطالعه افت تحصیلی گروهی از دانش‌آموزان، کند شدن خط تولید یک شرکت، افزایش پیش‌بینی نشده سطح راندمان یک بخش، رکود اجتماعی و یا سیاسی یک جامعه و یا عوامل رغبت بخشی از یک جامعه به دین یا جزئی خاص از آن، از انواع مطالعات پی‌گیری است.

۳- تحقیق تجربی^۱

---

^۱

^۲ - exploration

مطالعه تجربی، خاص موضوعاتی است که امکان این‌گونه مطالعه یعنی امکان استقراء و مطالعه عینی را می‌دهند. همانند تغییر در میزان متغیرهایی که قبلاً نتیجه‌ای از آنها اخذ شده برای حصول نتیجه‌ای جدید و یا مانند مطالعه بر افراد یا اشیاء در مقابل کنشهای معین برای فهم واکنش آنها. تحقیق تجربی هم در حوزه علوم طبیعی و هم در حوزه علوم اجتماعی چون روانشناسی، تعلیم و تربیت، اقتصاد و غیره جاری است.

۴- تحقیق زمینه‌یاب^۲

یکی از انواع پژوهشها، پژوهشهای زمینه‌یاب است. در این نوع تحقیق، به منظور معنا دادن به اطلاعات، پدیده‌های جمع‌آوری شده مشاهده می‌گردند. پس تحقیق زمینه‌یاب در واقع دو رکن اصلی دارد:

۱- مشاهده متغیرهای مورد پژوهش.

۲- معنا دادن به اطلاعات جمع‌آوری شده.

هدف از پژوهش زمینه‌یاب، درک زمینه مناسب برای فهم میزان نفوذ تصمیمات روبنائی دیگر است. به عبارت دیگر پژوهش زمینه‌یاب، فرایندی است جهت جمع‌آوری اطلاعات از مردم در مورد اینکه آنان چه فکری می‌کنند، تا بوسیله برنامه، کتاب، تبلیغات و... طرز فکر آنان را اصلاح کنند یا تقویت بخشند. همانند پژوهش در خصوص علل افسردگی جامعه، نظر جامعه در مورد حکومت، میزان محبوبیت مسئولین و یا مقبولیت یک برنامه فرهنگی و... پژوهش زمینه‌یاب به شیوه‌های مختلف امکان‌پذیر است و شیوه‌های مصطلح آن پرسش‌نامه و مصاحبه و مطالعه اسنادی می‌باشند.

۵- تحقیق همبستگی^۳

تحقیق را از نگاه دیگری می‌توان به تحقیق همبستگی و تحقیق علی تقسیم نمود. تحقیق همبستگی نوعی از تحقیق است که برای کشف رابطه بین دو یا چند متغیر انجام می‌گیرد بدون اینکه به رابطه علی و معلولی بپردازد

---

^۱ - empirical research

^۲ - sarvey research

^۳ - correlation research

۶- تحقیق علی^۱

در تحقیق علی، محقق با بررسی رابطه بین متغیرها، علت یا سلسله علل یک متغیر را بررسی می‌نماید.

۷- تحقیق ارزشیابی^۲

اگر تحقیق علاوه بر بیان موارد به ارزیابی آن موارد بپردازد و آنها را مورد قضاوت قرار دهد و فوائد و مضارشان را بشمارد و در پایان حکم صادر کند، تحقیق ارزشیابی نامیده می‌شود.

ضوابط تحقیق خوب

یک تحقیق علمی بایستی به موارد ذیل توجه داشته باشد:

۱- نظام یافتگی و انسجام تحقیق

تحقیق علمی می‌بایست به صورتی تنظیم شود که گام به گام محقق و مخاطب را به سوی نتیجه سوق دهد. تحقیقات علمی نبایستی دارای مقدماتی بی‌ربط باشند، بلکه تمام مقدمات باید به نحوی دخیل در نتیجه‌گیری باشند. علاوه بر این، اجزاء تحقیق مرکب از هر فصل و یا بخش نیز باید از انسجام کافی برخوردار باشد.

۲- جامع و مانع بودن

تحقیق علمی باید جمیع ابعاد موضوع را دربرداشته باشد، محقق نمی‌تواند تحقیقی که عنوان آن عام است محدود کند، برای این کار می‌بایست، عنوان را محدود نمود نه تحقیق را. بدیهی است همانطوری که بحث از جزء موضوع کافی نیست، ارائه تحقیقی که غیر موضوع را هم در بر می‌گیرد، صحیح نمی‌باشد.

۳- ذکر پیشینه تحقیق

تحقیق بایستی به همه تحقیقات گذشته و پیشینه‌های سابق اشراف داشته باشد، اگر اندیشه‌ای جدید را ارائه می‌کند، اندیشه سابق را رد کند و اگر همان اندیشه را بیان می‌کند

---

^۱ - causal research

^۲ - causal comparative research

مبانی و تیتراهی آن را گسترش دهد و یا اگر با همان تیتراها کار می‌کند مقدمات آن را به شیوه‌ای زیباتر طراحی کند و طراحی گذشته را نقض نماید.

۴- بیان حقائق

محقق باید حقایق را آنگونه که هست بیان کند. محققى که از درج گزارش خود می‌هراسد و یا باید نکته‌ای خاص را حتما در تحقیق خود بگنجانند، خیانت به تحقیق نموده است. هر کدام این امور موجب انحراف تحقیق از راستای خود شده و اذهان محققان را دچار تردید و احياناً انحراف نموده و در واقع به منزله سد باب تحقیق است.

۵- مستدل و برهانی

تحقیق باید دارای متغیرهایی باشد که محقق را حتماً به نتیجه‌ای معین برساند. تحقیقاتی که از استدلال منطقی به دور بوده و نتایج آنها بر مبنای وهم، ظن و استحسان هستند، و یا بر پایه آراء و نظریات غیرمتخصصین بیان می‌گردند، اثر علمی ندارند.

۶- نظم و چینش

کار مهم محقق چینش صحیح موضوعات و عناوین و پی در پی بودن آنهاست. در این راستا فصول و بخشها باید کاملاً مرتبط با هم و هر کدام مقدمه‌ای برای فصل آتی تا حصول نتیجه نهائی باشد. امتیاز یک تحقیق به پردازش اطلاعات آن بستگی دارد نه حجم و کیفیت اطلاعات، یک رساله پر حجم اگر تنها جمع مطالب کرده باشد نسبت به رساله‌ای کم حجم که اطلاعات را برای رسیدن به اندیشه‌ای خاص پردازش و تحلیل می‌کند، قابل قیاس نیست.

۷- نگارش صحیح

تحقیق علمی باید نکات ادبی و نگارش را نیز لحاظ نماید. مراد از نکات نگارشی، رعایت همه آنچه که ارباب فن در این باره می‌گویند، نیست، چه اینکه برخی از آنها ذائقه‌های شخصی است.

قابل ذکر است الفاظ و شیوه استعمال آنها، تابع قرارداد نیستند بلکه تابع استعمال می‌باشند و کسانی که به زبانی خاص به عنوان زبان مادری تکلم کنند، به هر شکل مفهوم که بگویند یا بنویسند حجّت شمرده می‌شود و البته فرهنگستانها نمی‌توانند بدون حجّت، شیوه‌ای را

تحلیل نمایند، آنها تنها می‌بایست در مقابل واژه‌های جدید معادل‌سازی کنند.

۸- ارائه پیشنهاد

نتیجه تحقیق باید گونه‌ای باشد که راه را بر محققان آینده نبندد، بلکه محقق خود، حوزه‌هایی که کار بیشتر می‌طلبد را روشن نماید و به عنوان پیشنهاد به محققان دیگر ارائه دهد.

آفات تحقیق

روش تحقیق نیز چون هر کار دیگر بدور از آفات نیست. از این رو چه بسا اسباب و عواملی موجب شوند نمادهای مهم که در نتیجه تأثیرگذارند، به کار گرفته نشوند و یا اطلاعاتی که جمع شده به روش صحیح پردازش و تحلیل نگردند. برخی از این عوامل را می‌توان چنین فهرست نمود:

۱- تعصب

تعصب‌های مختلف چون مذهبی، ملی، نژادی و جنسی... می‌توانند هم در نپرداختن به همه زوایای بحث و هم تحلیل ناقص مؤثر باشند و به همین خاطر «عصبیه» در اسلام به شدت مورد نکوهش قرار گرفته است.

خداوند متعال، تعصب مشرکان عرب را در مقابل دعوت پیامبر به اسلام مورد مذمت قرار می‌دهد و اعتقادات کور کورانه آنان را نکوهش می‌کند و می‌فرماید:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ^۱

چون به آنها گفته شود به آنچه خدا فرو فرستاده است و به پیامبر رو آورید، گویند: آنچه نیاکان را معتقد به آن یافته‌ایم برایمان کافی است ولو آنکه نیاکانشان چیزی نمی‌دانستند و هدایت نشده بودند.

دستور اسلام این است که تمامی حواس خود را به کار گیرید، ببینند و بشنوند و از میان آن شنیده‌ها و دیده‌ها آنچه را که حق است برگزینند.

فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ^۲

^۱ - سوره مائده، آیه ۱۰۴.

^۲ - سوره زمر، آیات ۱۶ و ۱۷.

بشارت ده بندگانم را، آنان که گفته‌ها را می‌شنوند و از بهترین آن پیروی می‌کنند.

۲- محیط بسته

یک تحقیق در صورتی جامع افراد است که نمونه‌ها و سایر متغیرهای آن محدود نباشد. اگر تحقیق در محیطی خاص شکل گیرد و نظر محقق به همان محیط محدود شود، به نتیجه‌ای می‌رسد که خلاف نتیجه تحقیق در سطح کلان می‌باشد و یا حداقل با آن همسوئی ندارد و لذا اثر تحقیق در تمام حوزه‌ها کارائی ندارد.

۳- اطلاعات عمومی محدود

بدیهی است بواسطه ارتباط علوم با یکدیگر، تحقیق در یک حوزه، بدون دسترسی به حوزه‌های دیگر و یا عدم توان دسترسی، تحقیقی همه جانبه نخواهد بود. بر همین اساس اطلاعات عمومی به یاری محقق می‌شتابد و تحقیق او را به سایر حوزه‌ها مربوط می‌سازد.

۴- بودجه ناکافی

از دیگر آفات تحقیق، ناکافی بودن بودجه و یا سوء مدیریت در هزینه آن است. هزینه خرید و تهیه کتب مورد نیاز، بهره‌بری از یارانه و اینترنت، سیر و سفر برای تهیه مصاحبه و گزارش، مواد و ابزار کار و... که غالباً از عهده برخی محققین خارج است، عامل بسیاری از نواقص و ایرادات طرح‌های تحقیقاتی انجام گرفته مخصوصاً در حوزه‌های علوم انسانی است.

۵- استفاده از منابع تحقیق نابجا

از دیگر آفات تحقیق استفاده از منابع نابجاست. محقق در مرحله اول می‌بایست منابع صحیح و اصیل را کشف کند و در این راستا راهنمایی استاد راهنما ضروری به نظر می‌رسد. البته لازم است محقق علاوه بر اخذ نظریات استاد راهنما با اساتید دیگری که در آن فن صاحب رأی و اندیشه هستند، مشورت نماید. اهمیت این مسئله، مانع انحراف اولیه در تحقیق که حاصل نشناختن منابع بواسطه درک ناصحیح از موضوع است، می‌شود.

۶- شیوه تحقیق نادرست

شیوه تحقیق همانطور که گفته شد چارچوبه تحقیق را ترسیم کند، بدیهی است بعد از نصب چارچوبه، کار تحقیق به مراتب آسان تر و رسم حدود و صغور آن سهل تر خواهد شد، کاری که بدون روش تحقیق چه بسا موجب انحراف از موضوع شده و یا باعث رشد کاریکاتوری و یک‌جانبه، برخی موضوعات جزئی گردد.

سؤال تحقیق^۱

طرح صحیح سؤال، اساسی‌ترین عامل تسهیل جواب است. و لذا لازم است بیشتر مورد توجه قرار گیرد. طبعاً برای کسی که سؤال مطرح نیست، معرفت مطرح نمی‌باشد. سؤال به معنای حقیقی آن عبارتست از ابراز اشتیاق به تحصیل معرفت درباره یک مجهول. به این مثال توجه کنید:

شما یک وسیله برقی را در نظر بگیرید. روزی این وسیله را احتیاج دارید، آن را آماده کرده و دو شاخه را به برق می‌زنید، کلید آن را می‌فشارید، اما با کمال تعجب می‌بینید روشن نمی‌شود! سؤالی که به ذهن شما خطور می‌کند این است که چرا روشن نمی‌شود؟ این یک سؤال تحقیق است، پس از این سؤال شما در پی پاسخ آن برمی‌آئید. در علوم انسانی نیز مراد از سؤال اصلی، همان است که عامل اصلی تحقیق در موضوع تحقیق شده است و سؤال یا سؤالات فرعی، همانها هستند که فصول و بخشهای رساله در پاسخ آنها آمده‌اند.

به عبارت دیگر هر تحقیقی از یک مسئله تحقیق آغاز می‌شود، برخی موضوعات پاسخ سؤال (what) بوده و برخی دیگر پاسخ سؤال (why) هستند.

دسته اول اساساً به فقدان اطلاعات بازگشته و توصیفی‌اند در حالی که دسته دوم از مسائلی آغاز می‌گردند که اساساً معما می‌باشند. معما فقط فقدان اطلاعات نیست بلکه شکافی در فهم ماست.

بخش مهمی از فرآیند تولید علم در علوم قرآنی عبارت است از تشخیص صحیح معماها. به بیان دیگر، پژوهش توصیفی تنها به این پرسش پاسخ می‌دهد که در اینجا چه می‌گذرد؟ ولی پژوهش تحلیلی و معماگشا به ما کمک می‌کند تا بفهمیم چرا رویدادها آنگونه که در

---

^۱ - research question

عمل اتفاق می‌افتند رخ می‌دهند.

در مهندسی سؤال موارد سه‌گانه ذیل بایستی رعایت گردد:

الف) برای طرح سؤال، زمینه‌یابی در حوزه مورد نظر اساسی است. دانستن اینکه تاکنون چه سئوالاتی مطرح شده است؟ چه سئوالاتی در موضوع مورد نظر، حل شده تلقی می‌شوند؟ و چه سئوالاتی بدیع و سرمنشاء سلسله مباحث طولانی در زمینه مورد نظر شده‌اند؟ در ترسیم استراتژی تحقیق لازم است. بعنوان مثال ما در زمینه‌یابی اولیه متوجه شده‌ایم که تاکنون در خصوص تفاوت نظر مرحوم علامه طباطبائی(ره) و مرحوم آیه‌الله صدر(ره) پیرامون «تأویل» و تفاوت آن با تفسیر سئوالی مطرح نشده است پس ما تلاش می‌نماییم با طرح این سؤال در تکاپوی معرفت به آن باشیم.

ب) سؤال تحقیق به دو بخش اصلی و فرعی تقسیم می‌شود. سؤال اصلی آن است که همه پایان‌نامه جواب آن باشد و مراد از سؤال فرعی، بخشها و فصلهائی است که می‌باید برای حصول نتیجه مورد نظر ترسیم شوند، بدیهی است هر فصلی پاسخ یک سؤال فرعی خواهد بود.

ج) باید بین سؤال تحقیق و فرضیه تحقیق و فصول مختلف آن بگونه‌ای تناسب منطقی رعایت گردد که هرکس که عنوان تحقیق را با سؤال اصلی و فرضیه تحقیق مورد مقایسه قرار دهد به نظم و انسجام موجود در تحقیق اعتراف نماید.

سؤال‌های زیر را با یکدیگر مورد مقایسه قرار دهید:

- آیا نظریه تأویل مرحوم علامه طباطبائی(ره) با نظریه تأویل مرحوم سید محمد باقر صدر(ره) متفاوت می‌باشد؟ چه اختلاف نظری میان آنها موجود است؟

- چرا نظریه تأویل مرحوم علامه طباطبائی(ره) با نظریه تأویل مرحوم سید محمد باقر صدر(ره) متفاوت می‌باشد؟

- آیا از دید مرحوم علامه(ره) و سید محمد باقر صدر(ره) هرمنوتیک قرائتی در تفسیر است یا قرائتی در تأویل؟

سؤال اول مربوط به یک تحقیق توصیفی است و نشان می‌دهد که مطالعات زمینه‌یاب، متفاوت بودن نظریه تأویل مرحوم علامه و مرحوم صدر(ره) را به صورت اثبات شده نشان

نداده است، پس بدنبال این امر هستیم که آیا اصولاً این دو با یکدیگر متفاوت اند؟

در سؤال دوم، ما دارای پیش فرض (با توجه به مطالعات زمینه‌یاب) می‌باشیم و آن این است که این دو شخصیت اندیشمند اسلامی در نظریه تأویل دارای اختلاف نظر می‌باشند.

سؤال از وجود اختلاف نظر نیست بلکه از چرایی آن است. در این سؤال به یک فصل از تحقیق‌مان بطور تلویحی اشاره شده است و آن فصلی است که به وجود اختلاف نظر میان

آنها در خصوص تأویل می‌پردازد. اول اختلاف نظر را نشان دهیم و سپس به چرایی آن بپردازیم.

در سؤال سوم هم عنصر مقایسه موجود است و هم وجه مقایسه و در آن به موضوع هرمنوتیک نیز اشاره شده است.

بنابراین، در این نوع پرسش هم به فرضیه اصلی و هم به فرضیه رقیب اشاره شده است:

۱- هرمنوتیک از دید آنان قرائتی در تفسیر است.

۲- هرمنوتیک از دید آنان قرائتی در تأویل است، هریک را فرضیه اصلی بدانیم، دیگری فرضیه رقیب می‌باشد.

به تعبیر دیگر در عبارت یک سطری سؤال سوم، تلویحاً به کلیه فصول پایان‌نامه اشاره شده است: ۱- طرح تحقیق ۲- پیشینه موضوع (مشترک در همه پایان‌نامه‌ها) ۳- مفهوم هرمنوتیک و هرمنوتیک در مطالعات قرآنی ۴- نظر مرحوم علامه و مرحوم صدر در خصوص هرمنوتیک بعنوان قرائتی در تفسیر ۵- نظر آندو پیرامون هرمنوتیک بعنوان قرائتی در تأویل ۶- نتیجه‌گیری.

ویژگیهای یک سؤال خوب این است که:

۱- بایستی تا حد امکان از ابهام فاصله گرفته و کاملاً واضح باشد.

مثال: چه اختلاف نظری میان مرحوم علامه طباطبایی و مرحوم سید محمد باقر صدر(ره) موجود است؟ این سؤال بی‌نهایت مبهم است آیا اختلاف نظر فلسفی مدّ نظر بوده یا اختلاف نظر فقهی و یا تفسیری؟ حال سعی می‌نمائیم سؤال را از ابهام خارج سازیم: چه اختلاف نظر تفسیری میان مرحوم علامه طباطبایی و مرحوم سید محمد باقر صدر(ره) موجود است؟

آیا سؤال فوق از ابهام خارج گردید؟ هنوز خیر! زیرا اختلاف در تفسیر، زیرمجموعه‌های بسیاری دارد و چه بسا همه آنها به یکباره در ذهن مخاطب منعکس شود. مثلاً آیا اختلاف نظر تفسیری فوق در «تواتر و یا عدم تواتر قراءت» است؟ و یا در «جواز تفسیر قرآن به خبر واحد» و یا اصولاً در روش‌شناسی و روش تفسیر قرآن و...

بار دیگر سعی می‌کنیم سؤال را از ابهام خارج سازیم و می‌گوئیم: آیا از دید مرحوم علامه طباطبایی و سید محمد باقر صدر(ره) تفسیر قرآن به خبر واحد جایز است یا خیر؟ اکنون ابهام در تشخیص مسئله تا حدود بسیاری برطرف شده است.

راه تشخیص آنکه ابهام و یا عدم ابهام در سؤال خود را بیابیم آن است که پرسش خود را با دیگران در میان گذاشته، بدون آنکه کوچک‌ترین شرح و تفسیری بدان بدهیم، بخواهیم که مخاطب موضوع تحقیق را بر اساس سؤال‌مان بازگو نماید.

پرسش وقتی دقیق و روشن است که تفسیرهای مخاطبین با مقاصد طراح پرسش، همگرا و همسو باشد.

۲- پرسش بایستی در عمل قابل اجرا باشد. به عبارت دیگر صلاحیت علمی، میزان وقت، وضعیت اقتصادی، امکانات جانبی لازم و... با سؤال محقق می‌بایست در یک سطح باشند. غالباً پایان‌نامه‌های دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد فاقد پشتیبانی مراکز تحقیقاتی می‌باشند، لذا دانشجویان بایستی از طرح سئوالاتی بسیار وسیع که مطالعه چندین ساله مجموعه‌ای از کتب حجیم را می‌طلبد خودداری نمایند.

همچنین اگر دانشجویی به زبان انگلیسی تسلط کامل ندارد به هیچ وجه نبایستی پرسش تحقیق خود را از نحوه ترجمه قرآن به زبان انگلیسی قرار دهد.

۳- یک پرسش خوب می‌بایست حقیقی باشد نه مجازی، یعنی باید فهم جواب آن یک ضرورت محسوب شود. تحقیقی که پاسخ سؤال آن ضرورت محسوب نمی‌شود، کارائی چندان نخواهد داشت.

۴- موفقیت تحقیق به سؤال مطرح شده بستگی دارد. هرچه سؤال تحقیق به صورت منطقی و علمی از باورهای معمول فاصله گرفته باشد و باعث پیدایش دیدگاهی نوین در حوزه مورد بررسی شود، براهمیت تحقیق می‌افزاید.

فرضیه^۱

محقق در پی سؤال تحقیق، فرضیه‌ای را می‌سازد و آن را در معرض آزمون قرار می‌دهد. در مثال پیش، پس از آنکه متوجه شدید وسیله برقی روشن نمی‌شود، عللی را می‌توانید برای آن برشمارید:

نبودن جریان برق، خراب بودن پریز، خراب بودن دوشاخه، قطع شدن سیم حامل جریان، خراب شدن کلید، سوختن موتور و...

اینها همه فرضیه‌هایی است که شما بعد از این باید یک یک آنها را امتحان کنید و صحت و سقم هر کدام را بسنجید.

از این لحظه به بعد کار تحقیق شما شروع می‌شود.

پس فرض، برداشتی است انتزاعی از متغیرهایی که استدلال محقق را در مورد نظریه‌اش تشکیل می‌دهد و فرضیه گزاره‌ای است که رابطه بین متغیرها بصورت پیش‌بینی مطرح می‌کند تا بعداً در معرض نفی و اثبات قرار گیرد.

به عبارت دیگر فرضیه تحقیق، پاسخ فرضی و حدسی به پرسشهای تحقیق است که محقق در ضمن تحقیق خود، آن را در بوته آزمایش قرار می‌دهد و صحت و عدم صحت آن را اثبات می‌کند و به بیان آخر، فرضیه در عبارتی کوتاه عبارت است از: نظریه‌ای ظنی و حدسی که محقق در پی اثبات آن است و یا حکمی است که به نظر محقق، واقعی تصور می‌شود.

پس فرضیه اولاً: باید مبتنی بر تئوری قیاسی قابل قبولی باشد، ثانیاً: پاسخی به پرسش اصلی اعطاء کند، ثالثاً: رابطه بین متغیرها را بیان کند، رابعاً: به صورتی باشد که امکان صحت و عدم صحت داشته باشد، خامساً: قابل بررسی و تحقیق و استدلال علمی باشد، سادساً: متقن بوده و خالی از عبارات تعارفی چون باید، بهتر است، خوب است، بد است و... باشد، سابعباً: کلی نباشد، اثبات فرضیه کلی دشوار و امکان آزمون آن کم است، ثامنناً: عبارات و واژه‌های آن واضح بوده و چند پهلو نباشد، تاسعاً: پاسخ سؤال باشد و لذا نباید به صورت سؤال مطرح شود، عاشراً: به صورت جمله خبری مثبت باشد. پس فرضیه‌های ذیل نادرست محسوب می‌شوند: ۱- محور سوره حمد معاد نیست ۲- آیا روش تفسیری قرن هفتم و دهم یکسان است؟ و فرضیه‌های ذیل درست محسوب می‌گردند: بین میزان حفظ قرآن و نمرات

---

^۱ - hypothesis

درسی دانش آموزان فلان نقطه ارتباط وجود دارد. یا رویکرد تفاسیر اهل سنت در رابطه با آیه شریفه تطهیر و جریان اخباری گری بین شیعه مرتبند و...
نا گفته نماند که در هر فرضیه‌ای ممکن است واژه‌هایی توصیفی یا محتوایی به کار رود که نزد همه مخاطبان مفهوم واحد نداشته باشند و لذا قابلیت استنباط متفاوت بیابند و افراد مختلف برداشتهای گوناگون و گاه متناقض بنمایند.

به این مثال توجه کنید: در مباحث عملی میان مرحوم «آیت الله سید شرف الدین» و «مرحوم شیخ سلیم بشری» در مصر که کتاب ارزشمند «المراجعات» نتیجه آن است، در ضمن بحثی پیرامون واژه «ولی» در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که درباره حضرت علی علیه السلام مطرح می‌نماید «انت ولی کل مؤمن بعدی» در نامه سی و هفتم سؤال شیخ سلیم بشری چنین آمده است: «ولی» مشترک است بین نصیر (یاور)، صدیق (رفیق)، محب (دوست)، صهر (داماد)، تابع (پیرو)، حلیف (هم‌قسم)، جار (همسایه) و هر کسی که سرپرستی امور کسی را به عهده گیرد، ولی اوست، بنابراین شاید معنی احادیثی که آورده‌اید این باشد که علی، نصیر و یاور شما یا صدیق شما یا محب شما بعد از من است پس کدام است نصی را که ادعا می‌کردید؟^۱

در این مثال شاهدیم که: واژه «ولی» یک واژه توصیفی است. فضای مفهومی آن چه از لحاظ لغوی و چه برداشتهای ذهنی، در موارد گوناگون متفاوت است. لذا امکان سوء تفاهم و ارائه آراء مختلف بسیار بالاست.

از سؤال مرحوم شیخ سلیم برمی آید که در فضای مفهومی «ولی» با سید شرف الدین همداستان نیست. پس تا این دو مفهوم برای آنان روشن نشود، نمی‌توانند وارد بحث آیات و احادیث ولایت گردند.

نامه‌ی سی و هشتم سید اشرف الدین تماما اختصاص به روشن نمودن فضای مفهومی ولی دارد. در نامه سی و نهم مشخص می‌شود که با دلایل شرف الدین مفهوم ولی میان آن دو بین‌ذهنی شده است پس می‌توانند وارد بحث ولایت گردند.

۴- بنابراین برای بررسی و آزمایش فرضیه‌ها، چاره‌ای نیست جز اینکه کلیه واژه‌های آن طوری مشخص شوند که برای همه افرادی که با آن گفتار سروکار دارند دارای مفهوم و معنی و تعبیر واحد باشد و منجر به سوء تفاهم نگردد. مشخص شدن اینگونه واژه‌ها را تعریف می‌نامند.

---

^۱ - رهبری امام علی ع از دیدگاه قرآن و پیامبر، سید شرف الدین، ترجمه محمد جعفر امامی بی‌جا، بی‌تا، انتشارات اسلامی، ص ۲۳۹.

خلاصه اینکه، واژه‌های یک فرضیه را باید کاملاً حساب شده و با دقت انتخاب نمود. هر چه از واژه‌هایی استفاده گردد که قابلیت بین‌ذهنی شدن را دارا نباشند اعتبار چنین فرضیه‌ای زیر سؤال می‌رود.

تعریف^۱

گذشت که برای روشن شدن واژه‌های توصیفی فرضیه، چاره‌ای جز تعریف آنها نداریم. حال بایستی دید که تعریف علمی به چه تعریفی اطلاق می‌شود؟ اساساً تعریف، فرآیندی است که طی آن معنا و فضای مفهوم یک واژه، به وسیله صفاتی مشخص و بر مبنای قواعدی خاص، معین می‌گردد. در جریان تعریف، صفاتی با معنای آشکار و بدون برداشتهای متفاوت جستجو و برگزیده می‌شوند که بوسیله آنها بتوان فضای مفهومی واژه اصلی را مشخص نمود.

معیار تعریف خوب

هر تعریف خوب باید از دو شرط اساسی بهره‌مند باشد:

۱- **پایداری:** تعریف بایستی بتواند فضای مفهوم واژه را به طور پایدار تثبیت نماید تا همگان از آن واژه فقط یک مطلب را بفهمند و امکان تغییر مفهوم و تعبیر گوناگون آن وجود نداشته باشد.

۲- **وضوح اصطلاحات:** واژه‌ها و اصطلاحات بکار برده شده در تعریف بایستی واضح باشند و وجوه و احتمالات مختلف را نپذیرند.

شیوه تعریف:

دانشجو در حین تعریف متغیرها و واژه‌های بکار رفته در فرضیه باید آگاهانه بر اساس نیاز تحقیق خویش از شیوه‌های تعریف استفاده نماید. در اینجا به ذکر برخی شیوه‌های تعریف می‌پردازیم:

---

^۱ - definition

۱- تعریف اسمی^۱

در این شیوه از تعریف، معنای یک واژه بوسیله صفات مشخص، به طور قراردادی تعیین می‌گردد. همانند آنچه که در فرهنگستانهای اسمی در مورد واژه‌ها انجام می‌دهند. این نوع تعریف را تعریف شرحی نیز می‌گویند. فرهنگ‌ها و موسوعه‌های قرآنی معمولاً تعاریفی استاندارد و قراردادی در خصوص واژه‌هایی چون ایمان، کفر، جهاد، و دیگر واژه‌های قرآنی ارائه می‌نمایند. چنین تعاریفی صرفاً قراردادی بوده و با آنچه در خارج وجود دارد چه بسا هماهنگ نباشد.

مثال: می‌خواهیم بدانیم فضای مفهومی واژه «ایمان» در قرآن چیست؟ از جوامع لغوی در می‌یابیم که این واژه به معنای «تصدیق»، «وثوق»، «اطمینان»، «خضوع» و «انقیاد» استعمال شده است، بنابراین ایمان را این چنین تعریف می‌نماییم: ایمان یعنی تصدیق و وثوق.

این تعریف اسمی نمی‌تواند واژه «ایمان» را به طور کامل و واضح تعریف نماید. لذا از یک تعریف دیگر استفاده می‌نماییم که فرضاً در یک دائرةالمعارف یافته‌ایم و آن این است که: ایمان عبارت است از تصدیق و اعتقاد به مبدأ و معاد. آیا این تعریف از ایمان صحیح است؟ در ادامه بحث به تکمیل این تعریف می‌پردازیم.

۲- تعریف تحلیلی^۲

واژه‌ها از حیث‌های مختلف ممکن است معانی گوناگون بپذیرند بطوری که مثلاً لفظ «عین» بیش از هفتاد معنی دارد. در این صورت اگر شخصی بخواهد آن واژه را بکار بگیرد، با سوء تفاهم یا عدم تفاهم روبرو خواهد شد چرا که تعریف تحلیلی بر خلاف تعریف اسمی که امری قراردادی است امری تحقیقی محسوب می‌شود.

مثلاً در تعریف اسمی قراردادی، ترکیه کشوری است در خاورمیانه... ولی در تعریف تحلیلی (تحقیقی) در می‌یابیم که دولت و بخش قابل توجهی از مردم کشور ترکیه خود را اروپایی و نه آسیایی می‌دانند.

علاوه اینکه برخی واژه‌ها مابه‌ازاء خارجی ندارند، این واژه‌ها باید کاملاً تجزیه شوند تا مورد

---

^۱ - nominal definition

^۲ - analytical definition

بحث معلوم گردد. واژه هایی چون آزادی تمدن، حقوق و... از این دسته‌اند. پی‌گیری مثالی که گذشت: چه بسا بین علمای شیعه و علمای اهل سنت در خصوص تعریف ایمان اختلاف نظر وجود داشته باشد در اینکه آیا ایمان مجرد اعتقاد قلبی است یا اقرار زبانی نیز لازم است و یا علاوه بر آنها اعمال جوارحی نیز نقش دارد؟ به عبارت دیگر آیا ایمان تنها اقرار زبانی و یا مرکب از اقرار زبانی و اعتقاد قلبی است یا اعمال جوارحی هم لازم است در تعریف ایمان گنجانیده شود؟ و در این صورت آیا عمل جزء اکمال ایمان است یا شرط تحقق آن؟

اینک در تعریف ایمان نزد علماء شیعه می‌بایست چیزی مطرح شود که آنان بپذیرند و انتظاراتشان را برآورده کند، چنین تعریفی که صرفاً با قرارداد محقق نمی‌شود بلکه به خارج و فهم دیگران نظر دارد، تعریف تحلیلی گویند.

اصل ایمان عبارت از تصدیق و اعتقاد قلبی به مبدأ و معاد است (بدلیل آنکه ایمان در بسیاری از آیات قرآن به قلب نسبت داده شده است) و اقرار زبانی کاشف از آن اعتقاد و اعمال جوارحی شرط ثبوت و بقای آن می‌باشد.

در قرآن هر کجا ذکر ایمان کرده، عمل صالح را به آن مقرون نموده و این نشانه آن است که عمل جزو ایمان نیست بلکه شرط آنست و گرنه احتیاج به عطف عمل به ایمان نبود.

اینک می‌توانیم تعریف تحلیلی ایمان را به صورت ذیل بیان نماییم:

ایمان از نظر علمای امامیه عبارت است از: اعتقاد قلبی و واقعی به مبداء و معاد بطوریکه اعمال جوارحی کاشف از آن اعتقاد باشد.

البته این تعریف هنوز هم قابل استفاده در یک تعریف علمی نیست. در ادامه بحث باز هم اشکالات دیگر این تعریف را بررسی می‌کنیم.

مثال دیگر: تصور نمائیم شخصی می‌خواهد سیر آموزش و پرورش قرآنی در کشور از دوره‌ی قاجاریه را مورد بررسی قرار دهد. او حتماً بایستی معلوم سازد که مردم دوران قاجاریه چه کسی را به عنوان معلم قرآن و چه مکانی را به عنوان مدرسه (مکتب) قرآن می‌شناختند؟ در دوران پهلوی چه‌طور؟ پس از انقلاب اسلامی چه‌طور؟ آیا تعریف از «معلم قرآن» در زمان فتحعلی‌شاه قاجار همان تعریفی است که امروزه از آن می‌نماییم؟

به هر حال در یک تعریف تحلیلی، بایستی واژه را نه مطابق قرارداد اهل لغت و بلکه مطابق فهم مردم از آن بررسی کرد.

۳- تعریف تجزیه‌ای^۱

تعریف تجزیه‌ای، مبتنی بر روشی دقیق بوده که واژه‌ی مورد نظر را بطور صریح و مشخصی محدود می‌سازد. تقریباً همه‌ی سئوالات یک پرسشنامه و خصوصاً مقیاس‌های سنجشی، تعاریف تجزیه‌ای می‌باشند. نکته‌ی مهم از تعریف تجزیه‌ای این است که از بهترین محرک‌ها استفاده می‌شود تا عکس‌العمل در مقابل آنها جواب مطلوب را افاده کند.

مثلاً: می‌خواهیم فضای مفهومی افراد باایمان را در جامعه مشخص نماییم. برای این کار، ممکن است کسی سؤال خود را چنین مطرح کند:

محرک ۱ (سؤال) آیا شما هر روز برای انجام عبادات یومیه به مسجد می‌روید؟

عکس‌العمل: بلی O خیر O

در مثال فوق مسجد رفتن به منزله‌ی مؤمن بودن تلقی شده است اگر شخصی پاسخ مثبت بدهد، در تعریف سؤال مؤمن است. اینک شما می‌توانید افراد مسجیدی را افراد مؤمن بدانید، ولی این (تعریف تجزیه‌ای) بر مبنای تحلیل علمای دین تنظیم شده است؟ زیرا «نماز خواندن در مسجد» از لوازم ایمان است و محرک فوق نمی‌تواند اعتقاد قلبی شخص را نشان دهد. پس به یک محرک دیگر نیاز داریم و این محرک جواب مطلوب را بیان نمی‌کند.

محرک ۲: (سؤال) اگر دین شما مورد هجمه کفار قرار گیرد، آیا شما حاضرید به نفع اسلام اسلحه برداشته و به جنگ بروید؟

عکس‌العملهای فرضی: ۱- بلی ۲- مشروط: اگر والدینم اجازه دهند ۳- بدون عکس‌العمل مثبت یا منفی (فعالاً که هنوز جنگ نشده و ان‌شاءالله هم نخواهد شد) ۴- نه (مستدل): مسئولیت‌های من به همان اندازه‌ی جنگ مهم است ۵- نه: (بدون دلیل)

در این مثال، گروه اول و تا حدودی گروه دوم یعنی کسانی که پاسخ مثبت بدون شرط یا با شرط شرعی می‌دهند افراد باایمان تلقی خواهند شد، البته جهاد و جنگ برخلاف رفتن به مسجد چیزی بیشتر از التزام به لوازم ایمان است، زیرا در آن با یک امر کمیاب و گرانبها (جان و زندگی) سروکار داریم فداکردن جان در راه اسلام می‌تواند علاوه بر عمل منطبق با ایمان، اعتقاد قلبی وی را نیز نشان دهد. جهاد در صدر اسلام نیز به عنوان معیاری در شناسایی مؤمنان راستین از منافقین (که با عذر و بهانه از جهاد می‌گریختند) قابل بررسی است، پس با یک محرک فقط قسمتی از فضای واژه مشخص خواهد شد. لذا تنظیم محرک‌های متعددی برای تمییز و تعریف یک واژه لازم است.

---

^۱ - reduced definition

۴- تعریف مشترک^۱

برخی واژه‌ها دارای معانی متعددی هستند، اگر معنای خاص از آن معانی مورد نظر نباشد و کل واژه بخواهد مورد بحث قرار بگیرد، راه چاره آن است که از آن معانی وجه مشترکی اخذ گردد و همان به عنوان تعریف مشترک انتخاب گردد.

مرحوم علامه حسینی طهرانی (ره) با ذکر انواع استعمالات واژه‌های ولایت و ولی، قدر مشترکشان را به عنوان معنای آن بیان می‌دارد:

باری از این بیانی که نمودیم معلوم می‌شود که هر جا که ولایت یا ولی استعمال می‌شود یک نوع جنبه‌ی اتحاد و وحدتی بین دو چیز وجود دارد که بر آن اصل، این لفظ را می‌آورند و استعمال می‌کنند مثلاً نسبتی که بین مالک و مملوک است و آن نسبت آن دو را به هم دوخته و پیوند زده است، باعث می‌شود که به هر یک از آنها ولی گویند و نسبتی که بین حبیب و محب است... و صهر (داماد) را نیز ولی گویند زیرا به واسطه‌ی قرابت و خویشاوندی پیدا کرده است و...^۲

قبل از بررسی نظری نظریه، عناصر اصلی یک نظریه که عبارتند از مفهوم واژه یا واژه‌های متغیر مورد توجه قرار می‌دهیم.

بحث لغوی^۳

در ابتدای هر متن تحقیقی در علوم انسانی، بایستی واژه‌های اصطلاحی و واژه‌های غیرسلیس و صریح و نیز واژه‌هایی که به زبانهای دیگرند، باید مورد بررسی لغوی قرار گیرند و معنای لغوی و اصطلاحی و نیز ارتباط لغت و اصطلاح آنها مطرح شود. استفاده از کتب لغوی مختلف و با دیدگاههای متفاوت و نیز کتب لغوی معاصر همان واژه، یا نزدیک به زمان پیدایش موضوع، توصیه می‌شود. فایده بحث لغوی و تعریف واژه‌ها این است که محدوده بحث معین می‌گردد و از پرداختن به مسائل جانبی خودداری می‌شود.

۱-

۲- ولایت فقیه در حکومت اسلامی، سید محمد حسین حسینی طهرانی، مشهد، چاپ اول، انتشارات علامه طباطبایی، ج ۱، ص ۲۶.

۳- word discussion

مفهوم^۱

مفهوم عبارت است از: یک یا چند واژه که معنایی را حمل و به ذهن مخاطب القاء کنند. مفاهیم را به دو بخش کلی می‌توان تقسیم کرد: مفاهیم تجربی^۲ و مفاهیم نظری^۳. دسته مفاهیمی که به زمان و مکان خاص محدود می‌شوند مفاهیم تجربی می‌باشند و آن دسته که بدون آنحصار در مکان و زمان، معنایی را به ذهن مخاطب القاء می‌کنند مفاهیم نظری نامیده می‌شوند.

متغیر^۴

متغیر، مفهوم و مشخصه‌ای قابل تغییر، بوده که قابلیت مشاهده یا اندازه‌گیری و بررسی داشته باشد. به عنوان مثال واژه «کتاب» یک مفهوم است، تعداد صفحات، حجم، قطع و نیز ارزش آن و... متغیرهای مربوط می‌باشند.

متغیر را می‌توان به دو دسته مستقل^۵ و وابسته^۶ تقسیم نمود.

متغیری که محقق تاثیر آن را بر سایر متغیرها مورد ارزیابی قرار می‌دهد و در پذیرش و سنجش آن دخیل است، متغیر ناوابسته یا مستقل^۷ می‌نامند.

محقق این متغیر را در تحقیق آزمایشگاهی تغییر می‌دهد و کم و زیاد می‌کند و در تحقیق غیرآزمایشگاهی هرچند قابل تغییر نیست ولی تاثیر آن بر متغیر وابسته، پیش‌فرض محقق محسوب می‌شود.

متغیر وابسته یا برون‌داد^۸ به متغیری اطلاق می‌شود که متغیر مستقل بر آن اثر کند و نتیجه متغیر مستقل باشد.

به بیان دیگر هر فرضیه‌ای از مقدمه یا مقدمات و معلول حاصله از

---

^۱ -

^۲ - empirical

^۳ - the oretical

^۴ - variable

^۵ -

^۶ - dependent variable

^۷ - input variable

^۸ - out put variable

آنها تشکیل می‌شود، مقدمه را که در واقع، علت یا عامل خوانده می‌شود، متغیر ناوابسته و نتیجه را که معلول و اثرپذیر است متغیر وابسته می‌خوانند. به عنوان مثال در مورد فرضیه: اگر دانش‌آموزان حافظ قرآن باشند موفقیت آنها در امتحانات بیشتر است. دانش‌آموزان حافظ، متغیر ناوابسته و موفقیت در امتحانات، متغیر وابسته تلقی می‌شود. و یا مثلاً در مورد این فرضیه ارجاع آیات متشابه به محکم، موجب محکم شدن آیات متشابه می‌شود. ارجاع آیات متشابه به محکم، متغیر ناوابسته و محکم شدن آیات متشابه، متغیر وابسته شمرده می‌شود.

و یا در فرض تأثیر اعتقاد به معاد در کاهش گناه جامعه، اعتقاد به معاد متغیر مستقل است و کاهش گناه متغیر وابسته است و همچنین اگر گفته شود، هرچند کودکان منزوی‌تر باشند، هنجارشکنی آنها بیشتر است، انزوا متغیر ناوابسته و هنجارشکنی متغیر وابسته می‌باشد.

به این مثال نیز توجه فرمائید:

ابن‌خلدون در مقدمه خود می‌نویسد:

«در اینکه ناز و نعمت در آغاز نیرویی بر نیروی دولت می‌افزاید زیرا هرگاه قبایل و طوایف به کشورداری و ناز و نعمت برسند در میان آنان توالد و تناسل و خاندانها و خویشاوندی فزونی می‌یابد و در نتیجه بر تعداد افراد قبیله‌ها افزوده می‌شود و یکایک اولاد و اعمام و دودمان سلطنت موالی و پرورش یافتگانی برمی‌گزینند و نسلهای آنان در آن محیط پرناس و نعمت و آسایش پرورش می‌یابند و به سبب زندگی در چنان محیطی عده کثیری بر جمعیت دولت افزوده می‌شود و نیرویی دیگر بدان می‌پیوندد. لیکن اگر نسل نخستین و دوم درگذرند و دولت را فرسودگی و پیری فروگیرد این موالی و پرورش یافتگان نخواهند توانست در پایه‌گذاری و استحکام دولت به استقلال اقدام کنند، زیرا از (خصایص) فرمانروایی در آنان چیزی یافت نمی‌شود.»^۱

آیا در این نوشتار متغیری موجود است؟ شاید در وهله اول متغیری در آن نیابیم ولی با اندک تأملی در این عبارات کوتاه به متغیرهای متعددی برمی‌خوریم که آن را در این مدل علمی بیان می‌داریم:

تشکیل پادشاهی و رسیدن به رفاه فراوان — افزایش توالد و تناسل — کاهش نیروی دولت — ایجاد نسل نازپرورده — افزایش جمعیت — (با درگذشت نسل اول و دوم) — افزایش نیروی

^۱ - مقدمه ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن‌خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، چاپ هشتم، ۱۳۷۵، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ص ۳۳۲.

دولت — (پیش از درگذشت نسل اول و دوم). باید توجه داشت که چه بسا متغیری در یک گفتار وابسته باشد و در گفتار دیگر ناوابسته باشد. مثلاً در گفتار زیر هنجارشکنی در جمله اول وابسته و در جمله دوم ناوابسته می‌باشد. هرچه اشخاص منزوی‌تر باشند، پس بیشتر هنجارشکنی می‌کنند. هرچه اشخاص بیشتر هنجارشکنی کنند، پس بیشتر احزاب افراطی را انتخاب می‌کنند. هر متغیری می‌تواند به نوبه خود هم علت واقع شود و هم معلول، و لذا:

متغیر مستقل^۱

متغیر مؤثری است که تغییرات مقدار آن بر تغییر مقدار متغیرهای دیگر اثر می‌گذارد.

متغیر وابسته^۲

متغیر اثر پذیری است که مقدار آن با توجه به تغییرات متغیر دیگر تغییر می‌یابد. با توجه به آنچه گذشت، می‌توان یک متغیر دیگر را فرض نمود و آن متغیر میانجی است.

متغیر میانجی^۳

متغیری است که در تأثیر متغیر مستقل بر متغیر وابسته مؤثر است. بعنوان مثال در مثال نظریه ابن خلدون شاهد بودیم که متغیر مستقل «افزایش جمعیت» و متغیر وابسته «افزایش نیروی دولت» بود ولی در این میان متغیر دیگری، به صورت متغیر میانجی «درگذشت نسل اول و دوم» بر رابطه متغیر مستقل بر وابسته تأثیر گذار بود.

نکته مهم:

در هر یک از قوانین یک تئوری، متغیرها و رابطه آنها با یکدیگر همواره و تحت هر شرایطی، یکسان و بدون تغییر می‌مانند. به هر متغیر حداقل دو ارزش منسوب می‌شود و البته می‌تواند چندین ارزش منسوب گردد. پس ارزش هر متغیر می‌تواند حداقل دو بخش داشته باشد، مثلاً به متغیر گندم می‌توان دو بخش خوب و بد نسبت داد. و نیز می‌توان چندین بخش را به یک متغیر نسبت داد. همانند درجه اعتقاد به معاد که درجات متعددی به آن منسوب می‌شود.

---

^۱ independent variable

^۲ dependent variable

^۳ mediator variable

متغیری که تنها دو بخش داشته باشد متغیر دو بخشی یا دو ارزشی می‌نامند و متغیری که چندین بخش داشته باشد متغیر چند بخشی یا چند ارزشی می‌گویند. برخی متغیرها که نقش در تحقیق محقق ندارند و به واسطه برخی ارتباطهای غیر صریح ممکن است اعلام وجود کنند، متغیرهای مزاحم تلقی می‌شوند و لذا می‌توان متغیرها را به دو دسته مزاحم و مفید تقسیم نمود.

چند تقسیم دیگر

متغیر را از نگاه دیگر می‌توان به متغیر کمی^۱ و کیفی^۲ تقسیم نمود، متغیر کمی متغیری است که کمیت آن تغییر کند و قابل ثبت عددی است و متغیر کیفی متغیری است که تغییر آن کیفی است و تعیین آن با اعداد ریاضی امکان‌پذیر نیست. متغیر را نیز می‌توان به گسسته^۳ و پیوسته^۴ تقسیم کرد. متغیر گسسته متغیری است که واحدهای آن ارزش و اندازه‌ای مشخص رابه خوداختصاص دهند و بین آن ارزشها، ارزش دیگری وجود نداشته باشد مثلاً انسان یا مؤمن است یا کافر، بنابراین فرض که بین کفر و ایمان مرتبه‌ای دیگر نیست. و متغیر پیوسته متغیری است که بین واحدهای آن ارزشهای دیگری را بتوان برگزید، همانند میزان اعتقاد به معاد که می‌تواند از درجات ضعیف تا اعتقاد کامل ادامه یابد.

---

^۱ - quantitative variable

^۲ - qualitative variable

^۳ - interuptey variable

^۴ - continuous variable

نظریه^۱

هر نظریه‌ای بر اساس دو حاجت و نیاز عمده مطرح می‌شود که عبارتند از:

- ۱- نظریه به ساده شدن واقعیت کمک می‌کند و درک واقعیت را آسان می‌سازد.
  - ۲- نظریه راهنمایی برای آزمون درستی و نادرستی برداشت از یک واقعیت است.
- به عبارت دیگر بعد از اتمام کار تحقیق که فرضیه در بوته آزمایش قرار داده شد و صحت و سقم آن بررسی شد و مثلاً صحت آن اثبات گردید، نظریه‌ای عمومی که ماهیت کلی و منطقی دارد از آن فرضیه یا فرضیه‌ها اخذ می‌شود (پس در واقع نظریه حاصل تحقیق و نتیجه اثبات فرضیه است و نظریه پرداز بعد از تحقیق خود آن را به عنوان حاصل کار خویش ارائه می‌دهد).

بر همین اساس می‌توان در تعریف نظریه گفت: نظریه برداشت عقلانی از واقعیت‌های هستی با استفاده از مجموعه‌ای به هم پیوسته از واژه‌هاست که حکایت از اندیشه ارائه دهنده آن می‌نماید.

به بیان دیگر نظریه قضیه‌ای است مطابق قوانین حاصل شده از داده‌ها و انبوه اطلاعات که نظریه پرداز آنها را تدوین، پردازش و تحلیل کرده است.

تدوین یک نظریه باسانی ممکن نیست و بستگی به آگاهی همه جانبه از متغیرهایی دارد که نظریه بر آنها بنا نهاده می‌شود. علاوه بر این فرضیه‌های یک تحقیق نیز باید موشکافانه مورد بررسی قرار گیرند تا نظریه همه جانبه طراحی شود، چرا که در واقع فرضیه‌ها برای تعیین درجه اعتبار نظریه منظم می‌شوند. در کنار این عوامل هرگز نباید اغراض غیرعلمی و منتج شده از عقده‌های خاص در نظریه دخیل گردد.

پس با توجه به آنچه گفته شد: خصوصیات یک نظریه خوب را می‌توان چنین فهرست نمود:

- ۱- رعایت قواعد منطقی در آن شده و بدور از هرگونه تضاد و تناقض باشد.
- ۲- بلیغ و فصیح بوده و قابل تفهیم به مخاطب باشد.
- ۳- جامع افراد و مانع اغیار باشد.
- ۴- با کمترین عبارات طرح شده باشد.
- ۵- قابل آزمایش و یافتن صحت و سقم آن باشد.
- ۶- جدید و غیرتکراری باشد.
- ۷- رافع مشکلی از مشاکل علمی موجود باشد.

---

^۱ - theory

بنا بر آنچه گفته شد برای ساخت یک تئوری حداقل به ۳ قانون نیاز داریم. دو قانون اول بصورت ناوابسته، (یعنی از قوانین دیگر مشتق نشده باشند) و قانون سوم مشتق شده از دو قانون دیگر باشد.

مثال: در اینجا مثالی صرفاً آموزشی بیان می‌گردد:

قانون ۱- اگر فرمان هدایتی، از انسان صادر نشود، پس آن فرمان، فرمانی بشری نیست.

قانون ۲- اگر فرمانی بشری نباشد، پس مرجع تفسیر آن نیز بشر نخواهد بود.

قانون ۳- اگر مرجع تفسیر، بشری نباشد، پس تنها مرجع تفسیر آن فرمان، مرتبطين با آن فرمان خواهد بود.

قانون ۴- اگر مرجع تفسیر فرمان، مرتبطين با آن فرمان باشد پس مرجع تفسیر آن، تنها خود همان مرتبطين خواهد بود.

در مثال فوق، سه قانون اول در یک زنجیره اشتقاق قیاسی بصورت ناوابسته قرار گرفته‌اند و قانون چهارم، در واقع نتیجه و تئورم^۱ نامیده می‌شود که از سه قانون اول که گاه آگزیوم^۲ نیز نامیده می‌شوند استنتاج شده است.

قانون چهارم را با قوانین اول و سوم مقایسه نمائید. با توجه به آنچه گفته شد رعایت موارد ذیل در ارائه نظریه الزامی است:

۱- شرط عاری بودن از نقض: در یک تئوری قیاسی^۳ کلیه آگزیوم‌ها و تئورم‌ها باید بگونه‌ای تنظیم گردند که یکدیگر را نقض و یا

---

^۱ - Theorem

^۲ - Axiom

^۳ - deduktive theorie

نفی ننمایند.

۲- شرط ناوابستگی: آگزیوم‌ها نباید به یکدیگر وابسته باشند بطوری که یک آگزیوم خود از آگزیوم دیگری استنتاج شود.

۳- شرط کفایت: تعداد آگزیوم‌ها برای استنتاج مورد نظر کافی باشد.

۴- شرط عدم بیهودگی: در یک نظام آگزیوماتیک نبایستی قوانینی اضافه بر آنچه در استنتاج مورد نیاز است وجود داشته باشد. هیچ قانون اضافی که با دیگر قوانین رابطه‌ای نداشته باشد بعنوان جزئی از تئوری قیاسی پذیرفته نمی‌شود.

از آنجا که در سطوح کارشناسی انتظار نظریه‌پردازی از دانشجو نمی‌رود؛ در تدوین پایان‌نامه نیازی به طراحی نظریه توسط شخص دانشجو نمی‌باشد اما حتماً فرضیه دانشجو می‌بایست متکی بر یکی از نظریات مطرح باشد.

در خانمه توجه محققان را به نکات ذیل جلب می‌نماییم:

۱- تا زمانی که جنبه قیاسی تحقیق را استوار نساخته‌اید، وارد مرحله استدلال و استقراء نگردید.

۲- سعی نمائید محور نظریات مورد توجه خود را کاملاً شناسایی نمائید. با شناسایی محور نظریه، حوزه تحقیق از لحاظ دامنه (خرد، میان‌برد، کلان) مشخص می‌شود. بعنوان مثال در تعیین محور نظریه ابن‌خلدون در فلسفه تاریخ، «دکتر ساطع الحصری»، محور آنرا عصبیت می‌داند. در حالی که دکتر طه حسین بر «دولت» و دکتر علی‌الوردی بر «بادیه‌نشینی و شهرنشینی و کنش متقابل بین آنها» تأکید دارد. هر یک از این نظرات را پایه تفسیر نظریه ابن‌خلدون قرار دهیم در نتیجه‌گیری نهایی‌مان تأثیرگذار خواهد بود.^۱

به جهت تمرین در شناسائی نظریه، حداکثر در مدت یک ماه یکی از این موضوعات را انتخاب و بررسی نموده و به شکل قوانین قیاسی آنرا بازگو کنید.

۱- نظریه سیبویه در الکتاب در خصوص روش اعراب قرآن را شناسایی نمائید.

۲- نظریه علامه طباطبایی (ره) در خصوص روش تفسیر قرآن را بیان نمائید.

۳- دو نظریه در خصوص تفسیر به رأی را به دلخواه انتخاب نموده و با یکدیگر مقایسه نمائید.

۴- دو نظریه در خصوص ترجمه قرآن را به دلخواه انتخاب نموده و با یکدیگر مورد مقایسه قرار دهید.

---

^۱ - منطق ابن‌خلدون، علی‌الوردی، لندن، چاپ دوم، ۱۹۹۴ دار کوفان، ص ۷۴.

۵- آیا می‌توانید (با استفاده از تفسیر المیزان) دستگاه منطقی در خصوص حقوق بشر تدوین نمائید. (آیات مربوطه را در مطالعات زمینه‌یاب جستجو نمائید)

۶- (با استفاده از تفسیر نمونه) نظریه‌ای در خصوص انحطاط دولت‌ها تدوین نمائید. شاید در ابتدای کار، طرح چنین نظریاتی و یا مقایسه آنها با یکدیگر بسیار مشکل باشد. ولی هیچگاه مأیوس نشوید، بلکه با ممارست جنبه قیاسی تفکر خود را پرورش داده و تقویت نمائید. سعی نمائید حاصل تلاش خود را با هدایت اساتید تحقیق، تکمیل کنید در مدت زمانی نه چندان طولانی تأثیر تفکر قیاسی را در نحوه نگرش به پژوهش خود خواهید یافت. نظریه‌سازی اگر بر پایه عقل خدادادی و منطقی و علمی صورت پذیرد، آفرینشی فکری محسوب می‌شود.

لازم به ذکر است که نظریه هر چند حاصل پژوهش و تحقیق است اما می‌توان ابتدا آن را ساخت و سپس پژوهش نمود.

البته اگر محقق بخواهد قبل از تحقیق، نظریه‌اش را بسازد، چه‌بسا بواسطه نقص در اطلاعات، نظریه‌ای کامل ارائه ندهد و یا افکار وی پویایی خود را از دست بدهد و در نقطه‌ای متمرکز گردد و از سایر جهات تحقیق باز بماند و این آفت زمانی که او بخواهد نظریه‌اش را بعد از تحقیق ارائه دهد از بین می‌رود. ناگفته نماند که در این صورت چه‌بسا به خاطر معین نبودن هدف جزئی، جمع‌آوری اطلاعات او به درازا بکشد و یا اطلاعات غیرمفید نیز جمع‌آوری شود.

قابل ذکر است که نظریه‌های علمی را با در نظر گرفتن زیرساختهای آن می‌توان به دو بخش کلی تقسیم نمود.

۱- نظریه‌هایی که واقعیت‌های علمی را تبیین می‌کنند و ارزش علمی دارند. چنین نظریاتی در صورت موفقیت از آزمایش به قانون و سپس اصل تبدیل می‌شوند.

۲- نظریه‌هایی که بر اساس پیش‌فرضی اعتقادی یا سیاسی تنظیم شده‌اند و بر اصول موضوعه‌ای خاص بنا نهاده شده‌اند، اعتبار این نظریات بر فرض صحت آنها به میزان اعتبار همان اصول موضوعه خواهد بود.

«قانون» گفتاری است که دارای خصوصیات ذیل باشد:

۱- از نظر زمان و مکان نامحدود باشد.

۲- دارای تعداد مفعولهای نامحدود باشد.

۳- به صورت جملات: «اگر... پس... هرچه بیشتر... پس بیشتر...» (و نظایر این جملات) بوده تا رابطه متغیرها با یکدیگر مشخص شود. بدین ترتیب که در قسمت: «اگر... متغیر ناوابسته (علت) و در قسمت پس... متغیر وابسته (معلول) می‌آید.

۴- به لحاظ استقرایی قابل بررسی و بارزش باشد. باید توجه داشت که استقراء در هر علمی از امور جزئی آن علم نشأت می‌گیرد و در نهایت به امر کلی می‌انجامد. مثال: اگر کلامی توسط انسانها صادر یا (همانندسازی) نتواند گردد، پس: آن کلام، کلامی بشری نیست.

در این مثال مشاهده می‌شود که:

۱- قانون فوق بصورت مفهومی عام بدون در نظر گرفتن زمان خاصی یا مکان خاصی و یا زبان و کلام خاصی بیان شده است. پس بر همه زمانها، مکانها و زبانها صادق است.
۲- در اسلوب تعلیل، اگر... پس... بکار رفته است. از اینرو می‌توان متغیرها را شناسایی نمود که در اینجا روابط علی متقابل است. از سویی عدم توانایی انسانها در همانندسازی «کلامی» به معنای فوق بشری بودن آن کلام است و از سوی دیگر به دنبال فوق بشری بودن کلام، باعث عجز انسانها، در همانندسازی می‌شود.

فرضیه تا اصل

دانستیم که هر تحقیقی با سؤال تحقیق شروع می‌شود، محقق در پی سؤال تحقیق، فرضیه‌ای را می‌سازد و آن را مدتها در معرض آزمون قرار می‌دهد. پس از مدتها تحقیق، آن فرضیه تبدیل به نظریه می‌شود. محقق با این نظریه می‌تواند به واقعیتهای نظام یافته دست یابد. پس در واقع، فرق فرضیه و نظریه این است که نظریه فرضیه‌ای بسط داده شده و به عبارت دیگر حاصل آزمون فرضیه است. اگر نظریه در معرض آزمون تجربی قرار گیرد تبدیل به قانون می‌شود و قانون اگر به باور عمومی تبدیل گردد به اصل مبدل می‌شود. البته قانون و اصل را بیشتر در علوم تجربی بکار می‌برند، در علوم انسانی بواسطه غیرمحسوس بودن ابزارهای آزمایش، کمتر از این دو واژه استفاده می‌کنند و لذا اصول و قوانین علوم انسانی، زیاد نیستند.

جمع آوری اطلاعات^۱

محقق را می‌توان به زنبور عسلی تشبیه کرد که از شهد گلها بهره برده و با فعالیت بدن خود آن را تبدیل به عسل می‌نماید. او نیز از لابلای کتابها و مقالات و نیز مطالعه محسوسات و مجربات و با استفاده از سایر ابزارهای تحقیق چون اینترنت، و سپس پردازش و تحلیل آنها، نتایجی بهتر از عسل را ارائه می‌دهد، چرا که حاصل کار او تهیه غذای روح است و آن با عسل قابل قیاس نیست. اطلاعات مورد نیاز محقق از سه طریق کتابخانه‌ای، میدانی و آزمایشگاهی قابل جمع‌آوری است. محقق می‌بایست منابع خود را از بین منابع دست اول برگزیند.

۱- کتابخانه‌ای^۲

از جمله منابع دست اول را می‌توان آیات، روایات، کتب تفسیری، کتب لغت، مراجع علوم خاص، و... برشمرد. همچنین آراء و نظریات مقامات ذیصلاح چون رأی دادگاهها، صورت جلسه‌ها، وصیت‌نامه‌ها، اعلامیه‌ها و نیز نقشه‌ها و تصویرهای منتشر شده از سوی مؤسسات رسمی و امثال اینها، منابع اولیه محسوب می‌شوند. علت تأکید بر این مطلب این است که چه بسا مؤلفین منابع دست دوم، مطابق پیش‌فهمها و نیز سلیقه خود، منبع دست اول را تفسیر کرده باشند، چیزی که اگر دانش‌پژوه آن را بداند چه بسا در مسیری متضاد با فهم آن مؤلف قرار گیرد. اولین مرحله در این رابطه شناسائی کتابخانه‌های جامع (و یا کتابخانه‌های مجازی) است، هر چه کتابخانه‌ای، معتبرتر باشد، امید بیشتری را در محقق ایجاد می‌کند. چرا که مهمترین هم محقق، کمبود اطلاعات است و وجود کتابخانه‌های عظیم و یافتن منابع غنی این غصه را از او دور می‌سازد. کتابخانه‌ها عموماً به دو شکل باز و بسته اداره می‌شوند. در سیستم کتابخانه‌ای بسته، کتاب موردنظر باید از متصدی کتابخانه مطالبه شود و او آن را در مقابل کارت یا تضمینهای دیگر تحویل دهد.

---

^۱ -

^۲ - library method

در سیستم کتابخانه‌ای باز محقق می‌تواند وارد محل قفسه‌های کتاب و مخازن آن شود و مطابق جدول راهنمایی که از سوی متصدیان کتابخانه به او ارائه داده شده، جای کتابهای موردنظر خود را بیابد و از آنها استفاده نماید.

این سیستم برای امر تحقیق مناسب‌تر است. چرا که گاه برای دانستن معنای یک واژه باید مجلدهای مختلف یک عنوان کتاب را بررسی کرد و این کار در روش بسته به سختی صورت می‌گیرد و وقت زیادی نیز هدر می‌رود.

هر کتابخانه‌ای می‌بایست سه فهرست مجزا در برگه‌دان خود داشته باشد. فهرستی که براساس عناوین کتابها به طریق حروف الفبا تنظیم شده است، فهرستی که بر اساس مؤلفین آنها نظام یافته و فهرست سوم، فهرستی است که بر اساس موضوعات نوشته شده است. این اطلاعات بر کاتالوگهای کارتی ثبت شده و در کتوهای مخصوص قرار داده می‌شود. برخی کتابخانه‌ها، علاوه بر کاتالوگهای کارتی، مجهز به سیستم رایانه‌ای هستند و محقق با ورود در آن سیستم، کتاب موردنظر خود را که با همان سه شیوه طبقه‌بندی شده است، می‌یابد. طبعاً فهرست سوم، محقق را در یافتن منابع مطالعاتی خود بیشتر یاری خواهد داد. طبقه‌بندی کتابها در کتابخانه‌ها بر اساس نظامهای مشخصی است که از جمله مشهورترین آنها، نظام دیوئی و کنگره است.

۱- نظام ددهی دیوئی^۱

این نظام در سال ۱۸۷۶ توسط ملویل دیوئی طراحی شد بر اساس این نظام موضوعات عمده دارای کد مخصوص صدتا صدتا هستند و جزئیات آنها دارای کدهای جزئی‌تر ده‌تا ده‌تا می‌باشند. و البته هر دهه نیز به فروعات دیگری قابل تقسیم است. کد کتابهای عمده بر اساس این نظام عبارتند از:

- ۰۰۰ مراجع، مجلات و ...
- ۱۰۰ فلسفه
- ۲۰۰ مذهب
- ۳۰۰ علوم اجتماعی
- ۴۰۰ زبان
- ۵۰۰ علوم ناب
- ۶۰۰ علوم کاربردی

---

^۱ - dewey decimal classification

هنر ۷۰۰
ادبیات ۸۰۰
تاریخ ۹۰۰

۲- نظام کنگره^۱

این نظام در سال ۱۸۸۰ در کنگره آمریکا به تصویب رسید و کتابخانه‌های بسیار بزرگتر بر اساس این نظام اداره می‌شوند.

در این نظام به جای ده طبقه اصلی، بیست طبقه اصلی به طریق حروف الفبا بکار می‌رود و هر طبقه به اعداد جزئی تقسیم می‌شود.

بعد از انتخاب کتابخانه، منابع مرتبط با موضوع گردآوری می‌شود.

این منابع از چند راه بدست می‌آیند.

۱- منابعی که دانش‌پژوه از قبل با آنها آشناست و یا در حین کار با آنها آشنا می‌شود.

۲- منابعی که استاد راهنما و مشاورین ارائه می‌نمایند.

۳- منابعی که از طریق فهرستهای موضوعی و احیانا الفبائی از فایل‌های کتابخانه‌ها و یا سیستم رایانه‌ای آنها در میان کتب و پایان نامه‌های نگارش یافته قابل استخراج است.

۴- منابعی که منابع گذشته از آنها استفاده نموده و به آنها استناد جسته‌اند و به صورت پاورقی و یا در متن به آنها اشاره شده است.

۵- ارتباط با مؤلفان منابع استفاده شده به جهت کسب نظریات جدید آنها و یا اطلاع از آثار جدید منتشر شده آنان یا افراد دیگر.

۶- اطلسها و آرشیوها و کتابهای دائرة المعارف.

۷- در کشورهای پیشرفته، جدیدترین اطلاعات از تحقیقات در زمینه‌های مختلف و نیز چکیده رساله‌های دفاع شده را در برنامه‌هایی خاص ارائه می‌دهند. این کار در کشور ما اکنون شکل ابتدائی خود را آغاز نموده است.

لازم به ذکر است برخی از کتابهایی که حجم وسیع آنها قابل استفاده است و یا در مراحل مختلف تحقیق قابل مراجعه هستند و یا دارای نکات ریز زیاد می‌باشند، بهتر است تهیه شوند تا با صرف وقت کمتری نسبت به مراجعه به کتابخانه از آنها استفاده نمود.

---

^۱ - library of congress classification

۲- میدانی^۱

اگر موضوع تحقیق مسئله‌ای اجتماعی است، باید علاوه بر تعیین جغرافیائی تحقیق، بخشی از گروههای غیر همفکر برگزیده شود، انتخاب گروه یا گروههای خاص، بر اساس طرحهای از قبل معین شده نتیجه‌ای قابل پذیرش ارائه نمی‌دهد. این محدوده‌ها باید به شکلی انتخاب شوند که نتیجه‌ای عام را حاصل نمایند.

به عبارت دیگر نتیجه حاصل شدن از تحقیق میدانی، بستگی تام به افراد و گروههایی دارد که برای نمونه‌گیری برگزیده شده‌اند، لذا باید اولاً: نمونه یا نمونه‌ها با توجه به موضوع تحقیق برگزیده شوند و ثانياً نمونه‌های مورد نظر، تسلط کافی بر موضوع داشته باشند و ثالثاً: آن نمونه یا نمونه‌ها از بین گروههای مختلف و جغرافیای متفاوت با رعایت انصاف انتخاب شوند.

شیوه نمونه‌گیری را می‌توان به سه قسم تقسیم کرد.

۱- نمونه‌گیری تصادفی^۲

اگر واحدهائی که قابلیت نمونه‌گیری دارند همه به یک شکل این قابلیت را داشته باشند و برخی از آنها بدون هیچ پیش‌شرطی گزیده شوند، نمونه برگزیده را نمونه تصادفی می‌نامند. برای تحقق این امر، نمونه‌های قابل را که می‌توانیم نمونه مادر بنامیم، در شرایط مساوی و معین شماره‌گذاری می‌کنیم و با بیان شماره آنها از سوی کسی که به آن شماره‌ها آگاه نیست، موارد مورد نیاز را برمی‌گزینیم و یا از جدول ارقام تصادفی که کامپیوتر در کنار هم چیده است، بهره بریم.

نیز می‌توان نمونه‌ها را از تمام نمونه‌های موجود انتخاب شوند و یا نمونه‌های مادر را طبقه‌بندی و از هر طبقه‌ای بخشی را انتخاب کرد.

۲- نمونه‌گیر خوشه‌ای^۳

اگر تعداد واحدهای قابل، بسیار باشند، برخی شیوه‌های نمونه‌گیری تصادفی وقت زیادی را مصروف به خود می‌کنند، در این موارد می‌توان از شیوه دیگری بنام نمونه‌گیری خوشه‌ای استفاده کرد.

در شیوه نمونه‌گیری خوشه‌ای، واحدهای قابل را مطابق معیارهای جغرافیائی، تاریخی، قومی

---

^۱ - field method

^۲ - random sampling

^۳ - cluster sampling

و... طبقه‌بندی می‌شوند و از هر دسته‌ای نمونه‌ای اخذ می‌شود. طبعاً نتیجه حاصله از نمونه‌گیری خوشه‌ای برخلاف نمونه‌گیری تصادفی ممکن است به راحتی، قابل تعمیم نباشد.

۳- نمونه‌گیری داوطلبانه^۱

یکی دیگر از شیوه‌های نمونه‌گیری، شیوه داوطلبانه است، این نوع از نمونه‌گیری بواسطه رغبت داوطلبان به آزمون موردنظر و نیز رغبت آنان به ورود در عرصه‌های اجتماعی و ورود در تحقیقات محققین، قوی‌تر به نظر می‌رسد و حاصل آزمون مستندتر است. کار بررسی میدانی را می‌توان به اشکال ذیل انجام داد:

۱- مشاهده^۲

برخی از پدیده‌های اجتماعی با مطالعه نوشته‌ها قابل بررسی نیستند. این پدیده‌ها را باید با چشم مشاهده نمود تا آگاهی دقیقی از آنها بدست آید. در این‌باره برای مستند کردن مشاهدات می‌توان از ضبط صدا و عکس و فیلم استفاده نمود. کار مشاهده بهتر است گروهی انجام گیرد تا زوایای مختلف مشاهدات ثبت شود. نیز بهتر است بدون وقت قبلی صورت پذیرد تا واقعیات چنان که بوده مشاهده شوند و احیاناً قلب حقیقت نشده باشد. همچنین می‌بایست از مشاهدات به عمل آمده گزارش تهیه کرد. لازم به ذکر است که گزارش باید مستند به آمار و ارقام و یا فیلم و اسلاید باشد و از اظهار نظر در مورد مسائل مبهم و چند پهلو خودداری شود.

۲- مصاحبه^۳

مصاحبه به صورت کتبی یا شفاهی از راه دور یا نزدیک صورت می‌پذیرد و بهترین شیوه آن مصاحبه شفاهی حضوری است. مصاحبه شونده باید از نخبگان علمی و فرهنگی باشد، بطوری که در مورد موضوع مصاحبه صاحب‌نظر بوده و یا حداقل تحقیقاتی در آن زمینه داشته باشد. محقق باید قبل از حضور در جلسه مصاحبه پرسشهایی را از قبل تعیین کند و البته چه‌بسا در بین مصاحبه پرسشهای دیگری به ذهن او برسد و یا برای شنیدن پاسخهای تکمیلی مجبور به سئوالات دیگری شود.

---

^۱ - sampling.....

^۲ - observation

^۳ - Interview

سئالات مصاحبه بایستی روشن و صریح بوده و محقق آن را در راستای نتیجه مأخوذه از رساله‌اش تهیه ببیند.

ایجاد محیطی طبیعی و بدور از التهاب، شرط صحت نتایج مصاحبه می‌باشد، علاوه اینکه، حال مصاحبه شونده لحاظ شود و ادب در مقابل او کاملاً رعایت گردد، لغو مصاحبه و تغییر آن از سوی او بواسطه کثرت مشاغل و یا به هر علت دیگر، پذیرفته شود.

سئالات نیز مؤدبانه مطرح و از اصرار بیجا بر اخذ پاسخ خودداری شود. البته برخی چیزها، از درجه علمی مصاحبه می‌کاهد و یا مصاحبه را به برنامه‌ای صوری و تشریفاتی تبدیل می‌سازد که این کار تحقیق را با دشواری روبرو نموده و نتیجه حاصله از تحقیق را دچار انحراف خواهد ساخت.

همچنین مصاحبه کننده باید با اجازه مصاحبه شونده بصورت شفاف و ظاهری، اقدام به ضبط مصاحبه کند و البته به همان اکتفاء ننماید و از موارد مهم، یادداشت بردارد. شیوه یادداشت‌برداری باید بطوری نامحسوس باشد که مصاحبه شونده خود را در موضعی ببیند که برای نظراتش اعتبار قائلند، و به حرف او گوش می‌دهند، مصاحبه کننده این اثر را می‌تواند با حرکات و اشارات و احیاناً احترامات لفظی ایجاد کند.

۳- پرسشنامه^۱

سومین شکل تحقیق میدانی مصاحبه کتبی و به اصطلاح پرسش‌نامه است. در این شیوه سئالاتی خاص تهیه شده و ارسال می‌گردد و پاسخ آنها اخذ می‌شود. سئالات پرسش‌نامه بر دو بخش تنظیم می‌شوند. بخش اول سئالاتی کلی برای تعیین میزان اطلاعات است و بخش دوم می‌بایست هدفمند بوده و از متغیرهایی باشد که محقق را در رسیدن به نتیجه مطلوب یاری دهد.

پاسخ به سئالات نیز به دو روش صورت می‌گیرد. پاسخ باز: که پرسش شده هرچه بخواهد، می‌تواند در پاسخ سئوال بنویسد و پاسخ بسته: که می‌باید گزینه‌ای از چند گزینه نوشته شده را انتخاب نماید.

سئالات این بخش باید به گونه‌ای تنظیم شود که پاسخ دادن آنها برای پرسش شده آسان باشد، احساسات او را جریحه‌دار نکند، او را مجبور به بیان نکردن واقعیت و یا غلو ننماید و...

---

^۱ - question naire

۴- گزارش^۱

گزارش شرح یک واقعه و عوامل ایجاد و یا موانع بر سر راه آن می‌باشد. گزارشگر می‌بایست برای حصول گزارش مطلوب، تمامی عناصر تأثیرگذار در موضوع را بررسی کرده و شرحی دقیق و همه‌جانبه از موضوع مورد مطالعه را ارائه دهد و زوایای مختلفی که چه‌بسا از دید مخاطبان مخفی شده باشد، مطرح کند. بعد از یافتن مواد خام گزارش و توجه به تمامی جوانب آن، لازم است، اطلاعات فراهم شده تجزیه و تحلیل شده و برای حصول نتیجه موردنظر محقق طبقه‌بندی شوند. اطلاعات طبقه‌بندی شده می‌تواند گزارشگر را به نتیجه‌ای همه‌جانبه سوق داده و او را از برداشتهای غیر واقع‌بینانه دور کند.

یادداشت‌برداری^۲

اطلاعات هر منبعی از منابع تحقیق، به سه دسته تقسیم می‌شوند:

- ۱- نکاتی که با موضوع ارتباطی ندارند. این نکات قابل استفاده نیستند و نباید نوشته شوند.
- ۲- نکاتی که حتماً با موضوع مرتبط هستند، می‌بایست حین مطالعه و بعد از آن، ارتباط آنها را با موضوع یافت و عنوانی که می‌تواند این نکات را در خود جمع نماید، معین کرد، این اطلاعات در ذیل همان عنوان یا کد مخصوصی که به آن عنوان اختصاص یافته است، نوشته شوند.
- ۳- نکاتی که احتمالاً با موضوع مرتبط باشند، این نکات باید تحت عناوین متفرقه آورده شوند، چه‌بسا در پاسخ به سئوالات جدید قابل استفاده باشند یا بتوانند فصلهای جدیدی را بسازند.

شیوه آماده‌سازی فیشها

در آماده‌سازی فیشها نکات ذیل رعایت شود:

- ۱- بر هر فیش تنها یک موضوع باید ثبت شود تا کار جداسازی آنها به سهولت انجام گیرد.
- ۲- بر هر فیش، شماره فیش (شماره مسلسل)، تاریخ ثبت و مکان ثبت، نوشته شده و متن اصلی یا ترجمه یا تلخیص آن بدون غلط ثبت

---

^۱ - report

^۲ - note taking

گردد. نوشتن موضوع کلی و جزئی آن و یا ثبت کدهائی که از قبل برای هر موضوع وضع شده، لازم است.

۳- فیشها را بر اساس کدهای خاص خود در جعبه‌ای مخصوص یا پاکت، و یا پوشه مجزا قرار داده شود.

لازم به یادآوری است که اگر قصد نقل قول داریم آنچه را که می‌خواهیم ثبت نمائیم باید دقیقاً نگاشته شود و بعد از نوشتن، نسخه دستنویس با متن اصلی تطبیق داده شود تا در صحت استنساخ تردیدی حاصل نشود، البته به خاطر پرهیز از خطاهای احتمالی، کپی نمودن متن مورد نیاز توصیه می‌شود. ضمناً نقل قول حتماً باید در گیومه قرار گیرد تا آغاز و پایان آن معلوم باشد.

اما اگر قصد تلخیص متن را داریم باید تمام متن مورد نظر مطالعه شود و سپس ماحصل آن در عبارتهائی کوتاهتر که مفهوم مورد نظر صاحب متن را تأمین کند، با رعایت قواعد خلاصه‌نویسی ثبت شود.

لازم به ذکر است ثبت برخی جملات و حذف بعضی دیگر، خلاصه محسوب نمی‌شود. اقتباس آن است که بخشی از عبارات متن و یا مفهوم مورد نظر نویسنده، ثبت شود بطوریکه مراد و مقصود صاحب متن را ابلاغ کند.

قبل از خلاصه‌نویسی و اقتباس، در متن، عبارت «با تلخیص» و یا «با اقتباس» قید شود، می‌توان این عبارتها را بعد از خاتمه خلاصه و یا اقتباس و در پاورقی ذکر نمود.

سند نویسی^۱

در تحقیقات علمی، هیچ چیزی بدون استناد به اسناد قابل توجه، نباید ذکر شود. متنی که حاوی ادعاهای بی‌سند و نسبتهای نامشخص به گروهها، افراد و... می‌باشد فاقد هرگونه وجهت علمی است.

بهترین شیوه برای نوشتن اسناد این است که از همان آغاز فیش برداری، سند هر فیش در دو جا مکتوب شود.

۱- در برگه فیش

۲- در بخش منابع و مأخذ

بنابراین پژوهنده در آغاز پژوهش خود باید پایه‌پای تحقیق، منابع و مأخذ خود را تکمیل نماید و این کار را به انتهای تحقیق و آماده شدن رساله واگذار نکند.

---

^۱ - document writing

اسناد را به چهار بخش کلی می‌توان تقسیم نمود:

- ۱- اسنادی که بدون تغییر و تحول مورد استناد یا استشهاد محقق واقع شده است.
- ۲- اسنادی که محقق از آنها اقتباس نموده و یا آنها را تلخیص کرده است که در این صورت واژه اقتباس یا تلخیص باید در آدرس سند آورده شود.
- ۳- اسنادی که اصول موضوعه تحقیق را شرح و بسط داده‌اند که در این صورت کلمه «رجوع کنید به...» یا عبارات مشابه آن باید در آدرس سند آورده شود.
- ۴- اسنادی که محقق از آنها بهره مستقیم نبرده ولی در رسیدن او به نتیجه وی را کمک کرده است این اسناد نیز باید مطرح شوند تا محققین دیگر بتوانند در بررسی‌های خود و امکان رسیدن به همان یا منابع دیگر از آنها بهره برند. به این اسناد نیز می‌توان با عبارت «رجوع کنید»، «نگاه کنید» و غیره اشاره نمود.

پردازش اطلاعات^۱

بعد از جمع‌آوری اطلاعات، نوبت به پردازش آنها می‌رسد که اهمیت بسیار بیشتری نسبت به جمع‌آوری دارد. چه اینکه جمع‌آوری اطلاعات پراکنده، بدون اینکه بین آنها ارتباطی ایجاد شود و صغری و کبرای منظمی را تشکیل دهد، کاری دشوار نبوده و البته قابل استفاده هم نیست، بلکه مهم این است که این اطلاعات به شکل صحیحی به هم مربوط شوند و گام به گام مخاطب را به سوی نتیجه سوق دهند.

محقق می‌بایست در فضائی کاملاً آرام و بدور از هرگونه دل‌مشغولی، تمام داده‌ها در موضوع واحد را کنار هم بگذارد و روابط آنها را بررسی کند و بر اساس یک تفکر قیاسی منسجم و با روش علمی متناسب با قیاس، به بیان استدلال بپردازد و فرضیه خود را به اثبات برساند. این کار باید به شکلی صورت گیرد که هر بحث ضمن رعایت اصول نگارشی صحیح، حاوی تمامی مفاهیم قابل انتقال باشد به طوری که هر بحث و لو مبحثی کوتاه، دارای مقدمه، متن و نتیجه بوده و نسبت به بحث قبل گامی خواننده را به نتیجه نزدیک‌تر کند.

فصل‌بندی^۲

در هر پایان‌نامه دو نوع فصل وجود دارد، فصولی که در همه پایان‌نامه‌ها ثابت و غیرقابل تغییر هستند و فصولی که بسته به موضوع متغیرند. فصول غیرقابل تغییر عبارتند از: مقدمه یا کلیات که مشتمل بر ساختار تحقیق است، و نیز نتیجه و منابع و مأخذ.

لازم است این عناوین به همین صورت تیتراژ شوند و تحت عنوان بخش یا فصل نیایند چرا که متن رساله قابلیت تقسیم به فصل و بخش را دارد و اینها متن رساله را تشکیل نمی‌دهند، بلکه مقدمه و مؤخره رساله محسوب می‌شوند.

فصول متغیر که با عنوان فصل و یا بخش می‌آیند و متن رساله را تشکیل می‌دهند، بنا به نوع موضوع و چگونگی کار محقق، از نظر کمی و یا کیفی قابل تغییرند. چیزی که رعایت آن ضروری می‌باشد این است که:

۱- تعداد فصل‌ها به میزان کافی باشد.

۲- هر فصل نسبت به سایر فصول، قسیم هم باشند، بطوری که

---

^۱- analysis

^۲- organization

رابطه اعم و اخص بین آنها نباشد.

۳- هر فصل شرایط آمدن فصل بعد را فراهم کند.

۴- هر فصل گامی مخاطب را در رسیدنش به فرضیه مورد نظر محقق، به پیش ببرد.

البته می‌توان یک بخش را به چند فصل و یا یک فصل را به چند بخش تقسیم نمود، ولی شکل اول بهتر است.

شماره‌گذاری تیترها

همان طور که قبلاً متذکر شدیم، عمومیت بخش یا فصل به درستی واضح نیست و محقق می‌تواند رساله را به بخشهای مختلف تقسیم نماید و هر بخش را در چند فصل پی‌گیری نماید و یا به عکس عمل کند.

اما شیوه شماره‌گذاری می‌بایست همسان بوده و مخاطب را سریعاً به موضوع اصلی هدایت نماید. در این رابطه می‌توان از اعداد و ارقام و یا حروف ابجدی و یا ترکیب هر دو استفاده نمود.

مثلاً می‌توان عناوین را چنین شماره‌گذاری کرد:

۱-

الف.....

ب..... و یا

۱-

۱-۱.....

۱-۲.....

و نیز ذیل ردیف دوم آورده شود

۱-۲-۱.....

۱-۲-۲.....

در این صورت از چپ به راست، دو به معنای موضوع فعلی و دو وسط نشانه سرموضوع و یک نشانگر موضوع اصلی است. برخی رقم سمت راست را موضوع اصلی می‌شمارند ولی آنچه گفته شد در قرائت متن فارسی راحت‌تر است.

ترتیب حروف ابجدی عبارتند از: ابجد، هوز، حطی، کلمن، سعفص، قرشت، نخذ، ضظغ.

نقل قول^۱

مطالعه هر موضوعی می‌تواند معلوماتی را افاده کند که محقق را در ارائه تحقیق قوی‌تر یاری رساند. ذکر اسناد این مطالعات اگر کلی باشند و منحصر به موضوعی معین نگردند، لازم نیست ولی اگر محقق در تحقیق خود بطور مستقیم از آنها بهره می‌برد، مثلاً عین متن را ذکر و یا آن را تلخیص می‌نماید و یا از آن اقتباس می‌کند، در اینگونه موارد ذکر سند لازم است.

محقق می‌باید متن مورد استفاده را در گیومه قرار دهد و یا با قلم کوچکتر آن را از تحقیق خود جدا سازد.

ترجمه^۲

تمام متن رساله باید به لغت واحد نوشته شود و اگر محقق چیزی را به زبان غیر متن نقل قول می‌کند می‌بایست ترجمه آن را ذیل نقل قول بیاورد، مثلاً اگر متن به زبان فارسی است، ترجمه فارسی آیات و روایات الزامی می‌باشد. باید توجه داشت که ترجمه به لهجه مشهور صورت پذیرد و نیز سلیس و روان بوده و مراد لفظی را عیان سازد. همچنین اگر ترجمه از مترجمی خاص اخذ شده، ذکر اسناد ترجمه ضروری است.

پاراگراف بندی^۳

پاراگراف مشتمل بر یک یا چند جمله است که به بیان یک مطلب می‌پردازد. هر پاراگراف چون حلقه‌ای از یک سلسله زنجیر، می‌بایست اولاً: مرتبط با پارگراف قبل و بعد باشد و یا حداقل با جملات ربطی به قبل مرتبط گردد.

ثانیاً: زاویه‌ای جدید را نسبت به پاراگراف قبل و بعد تبیین کند.

پس اگر پاراگراف مرتبط با قبل و بعد نباشد، کلام از هم گسیخته محسوب می‌شود و اگر زاویه‌ای جدید را از مطلب مورد نظر بیان نکنند، بی‌مورد تلقی شده و یا حداقل ذکر آن به صورت پاراگراف مستقل و جدا از قبل و بعد غیر ضروری شمرده می‌شود.

پس در واقع هر پاراگراف حاوی اندیشه‌ای یا شاهده‌ی یا دلیلی جدید است که در ضمن پیوستگی جملات آن با هم می‌بایست با قبل و بعد از نظر بیان مطلب جدید متفاوت باشد و

---

^۱ - quotation

^۲ - translation

^۳ - paragraph

با قبل و بعد در یک مسیر برای رسیدن به هدف تحقیق سهیم باشد.

پاورقی^۱

پاورقی یا پانویسی یا ذیل‌نویسی در متون تحقیقی در موارد ذیل امری لازم است:

۱- متن، غامض بوده و توضیح آن و رفع غمض، مملّ شود، در این صورت توضیح بیشتر در پاورقی می‌آید.

۲- متن، تلخیص نظریه یا عقیده‌ای باشد که در این صورت در پاورقی تفصیل آن مطرح می‌شود.

۳- واژه‌های نامأنوس در متن بکار رود که باید در پاورقی ترجمه شود.

۴- متن از مطالبی است که امکان تحقیق بیشتر را داراست که در این صورت به متون دیگر در پاورقی ارجاع داده می‌شود.

۵- در متن اصطلاحی خاص بکار برده شود که واژه اصلی آن به زبان دیگر غیر از زبان متن نافع باشد.

۶- نقل قولی که در متن به زبان غیرمتن آمده است، در پاورقی باید به زبان متن ترجمه شود و نیز نقل و قولی که در متن ترجمه شده است، اصل آن در پاورقی ذکر شود.

۷- اسناد تمام منابع استفاده شده در متن، دقیقاً آورده شود.

۸- اسناد دیگر هم در ردیف سند متن برای ایجاد زمینه تحقیق قوی‌تر از سوی دیگر محققین ارائه شود.

پاورقی را همانطور که از اسم آن پیداست در ذیل صفحه با قلم دیگر و با جدا شدن از متن بوسیله نیم خط افقی می‌آورند، البته آوردن پاورقی با قلم غیرمتن در ضمن متن و نیز در پایان بخش یا فصل و یا آخر تحقیق نیز مانعی ندارد ولی بهترین روش که کار مطالعه دیگران را آسان‌تر می‌سازد، آوردن پاورقی در ذیل متن است.

اسامی أعلام^۲

اسامی مورد استفاده در پروژه تحقیقاتی، اعم از اسامی اساتید راهنما و مشاورین، کسانی که رساله به آنها اهداء شده و کسانی که از آنها تشکر می‌شود و نیز اسامی مؤلفین بکار رفته در پاورقی یا منابع و مأخذ، می‌باید بدون القاب و عناوین چون جنسیت، مدرک تحصیلی، موقعیت، جایگاه علمی و... ذکر شوند، مگر در موارد خاص که ذکر عنوان در توضیح متن، مؤثر باشد.

۱-

۲- proper names

مثلاً اگر ارتباط زناشویی از دیدگاهی خاص بررسی می‌شود و در همین راستا نظریه شخصی خاص مطرح می‌گردد، باید جنسیت او ذکر شود.

لازم به ذکر است که در غیر صفحه منابع و مآخذ که اسامی پدیدآورندگان باید بطور کامل نوشته شوند:

۱- در آثار ترجمه‌ای تنها یک بار نام مترجم ذکر می‌شود و در مراحل بعد تنها به ذکر نام مؤلف اکتفاء می‌شود مگر اینکه بیان نام او لازم شمرده شود، مثلاً ترجمه‌های مختلف یک منبع بررسی می‌شود که در اینگونه موارد ذکر مجدد نام مترجم مانعی ندارد.

۲- اگر اثری دارای چندین محقق و مؤلف باشد، بار اول به اسامی همه آنها اشاره می‌شود و برای مراحل بعد نام مؤلف اول ذکر و با قید «و همکاران» از ذکر نام سایرین خودداری می‌شود.

۳- در صورتی که نام صاحب اثر معین نباشد و اثر به نام مؤسسه‌ای خاص تدوین شده باشد، همان مؤسسه بعنوان نام صاحب اثر شناخته می‌شود.

۴- آثاری که نام اثر و یا نام مؤلف و مترجم آن طولانی است می‌توان آنها را در غیر مرتبه اول تلخیص نمود.

۵- آثاری که مؤلفین آنها نام مستعار خود را درج کرده‌اند به همان نام مستعار باید ذکر شوند و از ذکر اسامی حقیقی آنان باید خودداری نمود.

۶- احیاناً محقق با آثاری روبرو می‌شود که نام مؤلف آنها معین نیست، در این صورت تنها آوردن عنوان کتاب کافی است و البته تصریح به مجهول بودن صاحب اثر لازم است.

علائم اختصاری^۱

مطالبی که بسیار تکرار می‌گردند، بهتر است با یک کد اختصاری معرفی شوند و در تمام موارد از آن کد استفاده شود.

البته تعریف کدهای اختصاری، لازم بوده و باید در صفحه‌ای مشخص و در آغاز رساله و یا پایان آن آورده شود ولی برخی از این علائم اختصاری که مصطلح بوده و همه به آن واقفند، احتیاج به تعریف ندارد، چون: ج: جلد، ص: صفحه، ف: فصل، ر.ک: رجوع کنید به...، ن.ک: نگاه کنید به...، پ: پاراگراف و...

---

^۱ - abbreviations

تهیه مقاله علمی

یکی از کارهایی که لازم است دانش پژوه بعد از تدوین رساله خود انجام دهد، تهیه و تنظیم یک یا چند مقاله علمی از متن رساله خود است تا در مجلات علمی، پژوهشی که به تأیید وزارت علوم و فناوری رسیده باشد چاپ گردد.

این کار که امروزه شرط پذیرش رساله علمی در سطح دکترا می باشد، هم موجب می گردد ماحصل رساله در سطحی قوی و کافی نسبت به چکیده تنظیم شود و هم موجب ارتقاء شأن علمی صاحب اثر خواهد بود.

لازم به تذکر است که در هر مقاله ای چون تمام پروژه، باید ضوابط روش تحقیق مراعات شود.

بنابراین هر مقاله به کلیات حاوی تمام زیر مجموعه های آن، متن، نتیجه و منابع نیاز دارد. البته طبیعی است که حجم هر بخش متناسب با مقاله تنظیم می شود. در آغاز مقاله، چکیده مقاله و نیز واژه های اساسی به کار گرفته شده (کلید واژه) خواهد آمد.

دفاع^۱

هر آزمونی توأم با اضطراب است و مقدار اضطراب به مؤلفه های از جمله نوع آزمون، تأثیر آن، میزان آمادگی آزمون دهنده، شرایط محیطی و اجتماعی و... بستگی دارد.

دفاع از رساله تحقیقی نیز که حاصل مدت ها کار و فعالیت دانش پژوه بوده و آخرین مرحله علمی برای اخذ دانش نامه می باشد، طبعاً با اضطراب و نگرانی محقق همراه است.

از این رو بر مؤسسات آموزشی است که شرایطی را بیافرینند تا این نگرانی به حداقل ممکن برسد و البته مهمترین این شرایط، شفاف بودن قوانین و ضابطه های مربوط به دفاع و جلسه دفاعیه و معیار پذیرش و عدم پذیرش پایان نامه و معین بودن ضوابط نمره است.

در این مورد لازم است مؤسسات آموزشی، آئین نامه جلسه دفاعیه را به اطلاع محقق برسانند. در برخی مؤسسات آموزشی برای رفع نگرانی و اضطراب دانش پژوهان، جلسات دفاعیه به صورت خصوصی هم تشکیل می شود و در جلسه دفاعیه خصوصی تنها محقق و هیئت داوران و مجریان شرکت می کنند. در چنین مراکزی محققین می توانند تقاضای تشکیل

جلسه دفاعیه خصوصی نمایند.

استاد راهنما و مشاورین نیز در این راستا وظیفه‌ای مهم بر عهده دارند. لازم است قبل از جلسه دفاعیه استاد راهنما پروژه را کاملاً مطالعه نماید و همچنین جلسه‌ای صوری تشکیل دهد و اهم مواردی که دانش‌پژوه باید به آن اشاره کند به وی یادآوری نماید. دانش‌پژوه نیز باید قبل از جلسه دفاعیه بر رساله خود کاملاً مسلط باشد و بتواند به سهولت به قسمت‌های مختلف آن دست یابد.

وی در جلسه دفاعیه می‌بایست گزارشی از فعالیت‌های خود ارائه نماید و بهتر است وقت اولیه خود را به دو بخش تقسیم نماید، بخشی به توضیح اصول کلی رساله‌اش بپردازد و در بخش دیگر مسائل بسیار مهم که او در ضمن تحقیق به آن رسیده و نیز مشکلات بر سر راه خود را بیان نماید و البته در ابتدای کار با رعایت ادب نسبت به همه حاضرین و مخصوصاً هیئت داوران، زحمتهای اساتید راهنما و مشاورین خود را نادیده ننگارد.

حوصله شنیدن نقدهای داوران، یادداشت آنها و بیان پاسخ علمی توأم با رعایت ادب و خضوع از دیگر بایسته‌هایی است که باید محقق رعایت نماید. طبیعی است که در تمام مراحل جلسه، استاد راهنما، کمک‌های لازم را مبذول می‌دارد.

جلسه دفاعیه^۱

ارکان اصلی جلسه دفاعیه عبارتند از:

- ۱- دانشجو
  - ۲- استاد راهنما
  - ۳- استاد مشاور یا مشاورین
  - ۴- یک یا چند ناظر و داور با انتخاب مؤسسه که قبلاً از طریق مؤسسه پایان‌نامه را دریافت کرده و مطالعه نموده‌اند.
- حضور افراد دیگر از همان مؤسسه یا خارج آن با هر تحصیلاتی در جلسه دفاعیه ممکن خواهد بود.

جلسه دفاعیه بعد از حضور اعضاء اصلی با قرائت قرآن کریم رسمیت می‌یابد.

زمان جلسه دفاعیه به چند بخش اصلی قابل تقسیم است:

- ۱- زمان ارائه موضوع از سوی دانش‌پژوه

---

^۱ - defence

۲- زمان دفاع استاد راهنما و مشاورین

۳- زمان طرح اشکالات و پاسخ آنها

۴- زمان مشورت اعضاء

دانشجو در یک چهارم وقت جلسه دفاعیه بنا به تشخیص اساتید حاضر در جلسه، به تنگناهای تحقیقی خویش و موارد مهم رساله و اثبات تز خود می‌پردازد. اساتید مشاور و راهنما نیز هر کدام زحمتهای و تلاشهای دانشجو را که وی به آنها اشاره نکرده است مطرح می‌نمایند و از تز او دفاع می‌کنند.

نظار و داوران نیز اشکالات خود را مطرح می‌نمایند و دانش‌پژوه با کمک اساتید راهنما و مشاور فرصت خواهد داشت که اشکالات را پاسخ گوید و یا آنها را بپذیرد و در صورت لزوم اصلاح نماید.

و در انتها، جلسه به هیئت داوران واگذار می‌شود تا پس از مشورت، رأی نهائی را به توافق اکثریت یا همه اعضاء و یا میانگین نمرات پیشنهادی صادر نمایند.

هیئت داوران^۱

تعیین درجه علمی رساله‌های علوم تجربی و فنی چه‌بسا خیلی مشکل نباشد. اما در علوم انسانی تشخیص قدرت علمی رساله به سادگی امکان‌پذیر نیست و محتاج به امعان نظر بیشتر و دقت مضاعف است ولی به هر حال بررسی سطح علمی رساله‌های محققان به عهده هیئتی بنام هیئت داوران سپرده می‌شود.

هیئت داوران، عبارت از هیئتی است که کار نهائی رسیدگی به رساله و تعیین امتیاز آن را بر عهده دارند، این عده در هر مؤسسه‌ای متغیر هستند و غالباً از افراد ذیل تشکیل می‌شوند:

۱- استاد راهنما

۲- استاد مشاور یا مشاورین

۳- معاونت پژوهشی یا نماینده وی

۴- مدیر گروه آموزشی

۵- یک یا دو استاد ناظر جهت داوری

---

^۱-judges committee

معیار اعطاء نمره

امتیاز هر تحقیق علمی، به رعایت اصولی است که عبارتند از:

- ۱- روش تحقیق
- ۲- شکل مقبول
- ۳- اهمیت موضوع
- ۴- کلیات مناسب
- ۵- متن مستدل
- ۶- نتیجه صحیح
- ۷- انسجام مطالب
- ۸- اسناد صحیح
- ۹- منابع دست اول

در همین رابطه می‌توان معیارهایی را برای اعطاء نمره و نیز همسان بودن نمرات پایان‌نامه‌های مختلف و دور شدن از نمرات گتره‌ای و بدون ضابطه معین نمود و البته تذکر این نکته لازم است که مؤسسات آموزشی بر اساس اصول برنامه‌های خود نیز می‌توانند معیارهایی خاص را ابداع و از قبل به اطلاع دانش‌پژوه برسانند.

هر مؤسسه‌ای به فراخور مسائل مورد نیازش، بارم نمره‌ای را برای تعیین درجه رساله‌ها منظم می‌نماید. غالباً عناوین این بارم عبارتند از:

- ۱- رعایت اسلوبهای شکلی و نگارشی ارائه‌شده از سوی مؤسسه.
- ۲- رعایت اخلاق نگارش و تحقیق.
- ۳- رعایت شیوه تحقیقی مشخص.
- ۴- اهمیت موضوع و تناسب آن با نیازهای جامعه.
- ۵- نوع‌آوری و ابتکار در ارائه فصلها یا مطالب و تفکر قیاسی.
- ۶- ارتباط پاراگرافها و پیوستگی مطالب.
- ۷- هماهنگی بخشهای مختلف رساله و پرهیز از لجام‌گسیختگی
- ۸- مقدار منابع اولیه استفاده شده.
- ۹- نتیجه‌گیری صحیح.
- ۱۰- نحوه استدلال و اثبات تز خود و رد نظریه‌های احتمالی دیگر.
- ۱۱- دقت کافی در ارائه اسناد و منابع و فهرستها.
- ۱۲- پرهیز از بیان مطالب حاشیه‌ای ممل.

این بارم به ضعیف، متوسط، خوب، بسیار خوب، عالی و ممتاز طبقه‌بندی می‌شود که از متوسط به بالاتر پذیرفته شده و پایان‌نامه با درجه ضعیف رد و برای کار مجدد به دانشجوی عودت داده می‌شود.

اگر پذیرفتن رساله مشروط به اصلاحات و یا تغییر کلی شود، موارد اصلاحی در متن صورتجلسه دفاعیه مکتوب می‌شود و داوری در تحقق شروط و یا رفع نواقص به کل یا برخی از اعضاء هیأت داوران سپرده می‌شود.

محقق مؤظف است در مدت معین شده از سوی هیأت داوران و در صورت مشخص نشدن زمان اصلاحات، در مدتی که از حداکثر مجاز دوران تحصیل وی تجاوز نکند، اصلاحات لازم را صورت دهد و صحت کار را به امضاء کسانی که در صورت جلسه دفاعیه رأی آنها در این مورد نافذ شمرده شده است برساند.

اگر رساله محقق حد نصاب لازم را کسب نکند و پذیرفته نشود، وی ملزم به ارائه کار جدید خود قبل از زمان مجاز برای تحصیل می‌باشد.

محقق و اساتید راهنم و مشاور می‌توانند به رأی صادره از سوی داوران اعتراض نمایند. در این صورت مؤسسه آموزشی، زمان جدیدی را برای دفاع معین خواهد نمود. بدیهی است این جلسه با درخواست آنان تکرار نخواهد گشت.

هیأت داوران جدید مطابق مقررات مؤسسه و یا با حضور حداقل یک نفر از داودان فعلی و یک یا چند داور جدید رسمیت می‌یابد.

دانش‌پژوه مؤظف است پس از پذیرفته شدن رساله‌اش، به درخواست مؤسسه نسخ یا نسخه‌هایی از رساله خود را مطابق آخرین اصلاحات به عمل آمده به همان شکل که مؤسسه اعلام نموده است ارائه دهد.

وفقکم الله تعالی

منابع و مأخذ^۱

بعد از قرآن کریم و اخبار آل‌البیت (علیهم السلام)

- ۱- از فن نگارش تا هنر نویسندگی، دکتر حسن احمدی گیوی، آستان قدس، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
- ۲- راهنمای نوشتن طرحهای تحقیقاتی، دکتر دردی قوجق و دکتر علی اکبرپور فتح‌الله، ناشر سازمان بهزیستی کشور و دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- ۳- مقدمات جامعه‌شناسی، دکتر منوچهر محسنی، مؤسسه انتشارات آگاه، تهران، چاپ چهارم، پائیز ۱۳۷۸.
- ۴- نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، کرزال بیکر، ترجمه هوشنگ نایبی، انتشارات روش، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- ۵- روشهای تحقیقی در علوم تربیتی و رفتاری، جان‌بست، ترجمه دکتر شریفی و دکتر طالقانی، انتشارات رشد، چاپ ششم، ۱۳۷۴.
- ۶- روشهای تحقیق در علوم انسانی، دکتر عزت‌الله نراقی و دکتر مریم سیف نراقی، دفتر تحقیقات و انتشارات بدر، چاپ یازدهم، ۱۳۷۵.
- ۷- روش تهیه پژوهش‌نامه، دکتر علی اکبر سیف، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی رودهن، چاپ اول، ۱۳۷۵.
- ۸- روشهای تحقیق در علوم اجتماعی، دکتر مهدی ایران‌نژاد پاریزی، چاپ یازدهم، نشر مدیران، تهران، ۱۳۷۸.
- ۹- کندوکاوها و پنداشته‌ها، دکتر فرامرز رفیع‌پور، شرکت سهامی انتشار، چاپ دهم، ۱۳۷۸.
- ۱۰- روشهای تحقیق در علوم سیاسی، یارول مانهایم و ریچارد ریچ، ترجمه لیلی سازگار، مرکز نشر دانشگاهی تهران، چاپ اول، ۱۳۷۷.
- ۱۱- پژوهش ترکیبی، هریس ام‌کوپر، ترجمه محمد علی حمید رفیعی، دفتر پژوهشهای فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- ۱۲- مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی،

---

^۱references-

- دکتر علی دلاور، انتشارات رشد، چاپ اول، ۱۳۷۴
- ۱۳- مقدمه‌ای بر تحقیقات اجتماعی، هربرت بلاک، ترجمه دکتر ابراهیم پاشا، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۲.
- ۱۴- مقدمه‌ای بر تحقیق در علوم انسانی، دکتر محمد رضا حافظ‌نیا، تهران، ۱۳۸۱.
- ۱۵- روشهای علوم اجتماعی، موریس دوورژه، ترجمه خسرو اسدی، انتشارات امیر کبیر.